İMAM RABBÂNÎ'NİN *"MEKTÛBÂT"*INDA TAHALLUKA DAİR BAZI TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

Zeynep KAYMAZ

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2018

İMAM RABBÂNÎ'NİN *"MEKTÛBÂT"*INDA TAHALLUKA DAİR BAZI TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

Zeynep KAYMAZ

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir

2018

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Zeynep KAYMAZ tarafından hazırlanan "İmam Rabbânî'nin *"Mektûbât"*ında Tahalluka Dair Bazı Tasavvufî Kavramlar" başlıklı bu çalışma ……..tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Dalında yüksek lisans tezi tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan …….

Üye …….

(Danışman)

Üye …….

ONAY

……/……/2018

İMZA

Prof. Dr. Nurullah UÇKUN

Enstitü Müdürü

…….../……/….

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Zeynep KAYMAZ

İMZA

ÖZET

İMAM RABBÂNÎ'NİN *"MEKTÛBÂT"*INDA TAHALLUKA DAİR BAZI TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

KAYMAZ, Zeynep

Yüksek Lisans-2018

Temel İslam Bilimleri

Danışman: Dr. Öğr. Üye. Sevim ARSLAN

İmam Rabbânî 16-17. yüzyıl Hindistan'ına damgasını vurmuş bir ilim adamıdır. Onun bu özelliği, bozulmaya yüz tutan İslam akâidini düzeltmek, dine giren çeşitli bid'atleri ortadan kaldırmak için yaptığı dînî ve ilmî tecdîd hareketlerine dayanmaktadır. Zerdüşt, Hindu, Budist, Şîi, Sünnî ve daha çeşitli dinleri, mezhepleri ve kültürleri bünyesinde barındıran Hindistan'da, bu dinlerin hepsini aynı çatı altında toplamayı hedefleyen sultanın dinine karşı derin mücadeleler vermiştir. Bu uğurda kaleme aldığı mektupları o günün sorunlarına ışık tuttuğu gibi benzer problemlerin yaşandığı günümüz İslam coğrafyasına da ışık tutacak niteliktedir.

İmam Rabbânî'nin irşad için çeşitli kişilere yazdığı mektuplarının içeriğine bakıldığı zaman; felsefeden tasavvufa, kelamdan akâide, fıkıhtan hadise ve tefsire kadar pek çok ilmî konudaki fikirlerine rastlanmaktadır. Tasavvufî eğitimin tahalluk ve tahakkuk olmak üzere iki boyutu vardır. Birinci kısım eğitime başlangıç ve bu eğitim esnasında izlenilen yolları ihtivâ ederken; ikinci kısım birinci kısımdan sonra elde edilen tecrûbî bilgileri içermektedir. İmam Rabbânî'inin mektuplarındaki tecrûbî bilgileri hakkında yeterince akademik çalışmalar mevcut olduğu için, burada ele alınacak konu toplumu ahlâkî açıdan düzeltmeyi hedefleyen çalışmalarını içeren tahalluk boyutu olacaktır.

Bu çalışma giriş bölümü ile birlikte üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünü çalışmanın konusu ve kapsamı, kaynakları ve kullanılan yöntem

oluşturmaktadır. Birinci bölümde İmam Rabbânî'nin hayatına, eserlerine ve yaşadığı dönemin dînî ve ictimâî durumuna kısaca değinilmiş, ikinci bölümde ise çalışmanın asıl konusu olan İmam Rabbânî'nin bazı tahalluk kavramlarına yüklediği anlam ve yaklaşımı ele alınmıştır. Bu kavramlar: istikâmet, ibâdet, ihlas, tevbe, zikir, itmi'nan, tevâzu', edep, rıza, sabır, şükür, takva, verâ, zühd, fakr'dır.

Yukarıdaki kavramlar ele alınırken öncelikle Serrac, Kuşeyrî, Gazzali, Sühreverdî, Mevlânâ, Geylânî, Hucvirî, Kelâbâzî, Ebû Tâlib El-Mekkî gibi tasavvuf önderlerinin görüşlerine yer verilmiş, sonra İmam Rabbânî' nin mektuplarında ele aldığı bu kavramlara verdiği anlamlar saydığımız isimlerin görüşleriyle karşılaştırılarak özgün fikirleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. İmam Rabbânî'nin bu konudaki görüşleri hakkında müstakil olarak bir akademik çalışma bulunmadığı için bu çalışmamızın ilim dünyasına yeni bir katkı sağlayacağı ümidindeyiz.

Anahtar Kelimeler: İmam Rabbânî, Mektûbât, şeriat, tasavvuf, tahalluk.

ABSTRACT

SOME CONCEPTS OF MYSTICISM REGARDING GOOD MORALITY IN *"MEKTUBAT"* OF IMAM RABBANI

KAYMAZ, Zeynep

Postgraduate Thesis, 2018

Department of Basic Islamic Sciences

Supervisor: Dr. Öğr. Üye. Sevim ARSLAN

Imam Rabbani was a scholar who left his mark in the 16th-17th century India. His characteristics stem from his religious and scholarly reform actions he undertook to reform the Islamic principles on the brink of degeneration, and eliminate the various wrong practices embraced by the religion. In India which was home to Zarathustrian, Hindu, Shiite, Sunni as well as other religions, sects, and cultures, he fought vehemently the religion of the sultan who wished to bring all these religions under the same umbrella. The letters he penned with this aim does not only shed light to the problems of his time but are of such a quality that also sheds light to today's Islamic geography.

When we look at the content of the letters Imam Rabbânî wrote to various persons with the aim of reformation, we encounter ideas in many areas such as philosophy, mysticism, interpretation of the holy Q'uran, religious principles, religious decrees, adages of the Prophet, and other interpretations. But here we will be concerned with the mysticism dimension. Mysticism training has two dimensions, good morality and good conduct. The first dimension includes the orientation to the training, and the methods practiced during the training, whereas the second dimension includes the experiential knowledge acquired after completing the first part. As there are many academic works on the experiential knowledge in the letters of Imam Rabbani, the subject the following will tackle consists of the good morality dimension which includes the work to better the society morally.

This study consists of three main chapters including the introduction. The Introduction consists of the subject and the scope, as well as references and methods used. The first chapter briefly touches upon Imam Rabbani's life, his works and the

socio-cultural situation of his era, whereas the second chapter focuses on the meanings Imam Rabbani imposes upon some good morality concepts and his approach. The concepts dealt with here are: direction, worship, purification, repents, dhikr, faith, modesty, chastity, consent, patience, thank-giving, abstinence, conduct, avoidance of riches, and the poor.

When tackling the concepts above, first the following introduced the views of the leading mystics such as Serrac, Kuseyri, Gazzali, Suhreverdi, Mevlana, Geylani, Hucviri, Kelabazi, Ebu Talib El Mekki and then comparing the meanings Imam Rabbani imposed upon these concepts with the views of the mystics above, revealed his original ideas. Since there is not a single academic work on Imam Rabbani's views in this respect, we hope that this study will add a new contribution to the scholarly world.

Key Words: Imam Rabbani, Mektubat, sharia, mysticism, good moralty.

İÇİNDEKİLER

ÖZET v

ABSTRACT vii

İÇİNDEKİLER ix

KISALTMALAR. xi

ÖNSÖZ……. xii

GİRİŞ ……. 1

I.Araştırmanın Konusu ve Amacı 1

II.Araştırmanın Kapsamı, Kaynakları ve Yöntemi……..…….2

1.BÖLÜM

İMAM RABBÂNÎ AHMED EL-FÂRUK ES-SİRHİNDÎ

1.1. HAYATI 3

1.2. ESERLERİ 6

1.3. XVI-XVII. YÜZYILDA HİNDİSTAN'DAKİ DÎNÎ VE İCTİTİMÂÎ DURUM 9

2. BÖLÜM

İMAM RABBÂNÎ'NİN *"MEKTÛBÂT"*INDAKİ BAZI TAHALLUK KAVRAMLARI

2.1. İSTİKAMET 16

2.1.1.Şeriat'e Mutâbakat 18

2.1.2.Sünnete Tebaıyyet 25

2.2. İBADET 31

2.3. İHLAS 35

2.4. TEVBE 39

2.5.ZİKİR 44

2.5.1. Tenzih ve Tahmid 51

2.5.2. Kelime-i Tevhid 54
2.6. İTMİ'NAN 57
2.7. TEVÂZU' 59
2.8. EDEP 64
2.8.1. Hilm 66
2.8.2. Şeyhe Karşı Edep 67
2.9. RIZA 71
2.10. SABIR 75
2.11. ŞÜKÜR 80
2.12. TAKVA 83
2.13. VERA 86
2.14. ZÜHD 88
2.15. FAKR 92

SONUÇ 96

KAYNAKÇA..……..……..……..104

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
by.	: Basım yeri yazmıyor
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviri
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Hz.	: Hazreti
Hzr.	: Hazırlayan
S.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa araları
s.a.v.	: Sallallahü aleyhi ve sellem
ty.	: Tarih yazmıyor
vd.	: ve diğerleri
vs.	: ve saire
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

Evrendeki tüm mahlûkat bir amaç için yaratılmıştır. İnsanın yaratılış amacı ise Allah'a kulluk etmektir. İnsan bu dünyada amacını gerçekleştirebilmek için yaşamaktadır. Bu noktada İslamın temel prensiplerine dayanarak nefsi arındırma, ahlakı güzelleştirerek dini yaşamayı sağlama, ruhun yücelmesine katkıda bulunma demek olan tasavvuf ilmi, bu amaca hizmet etmektedir. Çünkü tasavvuf, insanın yaratıcısına karşı yaptığı amellerde samimiyeti artırarak mânevî yönünü canlı tutmayı, üsve-i hasene olan Hz. Peygamberi model alarak insân-ı kâmil yetiştirmeyi hedeflemektedir.

Ahlak ile yakından ilişkili olan tasavvuf ilmi; ihlâs, sabır, tevâzu', edep gibi ahlâkî değerleri kişiye kazandırarak değerler eğitimi verir. Bu değerler eğitimi, tasavvufun konusu olan tahalluku oluşturur. Tahalluk, sûfîyi güzel ahlak ile donatmak ve mânevî yolculukta kulluk amacına ulaştırabilmek için verilen eğitimin ilk kısmını teşkil eder. Bu çalışmada İmam Rabbânî'nin yazdığı mektuplarda tahallukun kapsamına giren bazı tasavvufî kavramlar ele alınacaktır.

İmam Rabbânî 16. asrın son yarısında, 17. asrın ilk yarısında çok çeşitli kültür ve dinleri barındıran bir ortamda yaşamış olan bir mutasavvıftır. Yaşadığı dönemde; tüm dinleri yeni bir din çatısı altında toplamayı hedefleyen gerçekte ise siyasi bir politika olan din-i ilâhi adındaki ekletik inanç sistemi ile savaşan İmam Rabbânî, aynı zamanda Hinduizm menşe'li mistik çağrışımlar yapan sapkın tasavvufî ekollerin önüne geçmeye çalışmıştır. Zaman zaman yönetimde etkin olan ve ehl-i sünnet akâidini yok etmeye çalışan aşırı Şîi din adamlarıyla ilmî çekişmelere girmiştir.

Dînî ve ahlâkî yozlaşmanın olduğu bu dönemde bütün bunlara karşı kayıtsız kalmayan İmam Rabbânî, siyâsi otoriteyi karşısına almak pahasına dîni ve ilmî çabalara devam etmiştir. Bazen devlet erkânına, bazen de müridlerine ve çeşitli din adamlarına yazdığı mektuplarında onları mevcut durum konusunda ikaz etmiş ve çeşitli öğütler vermiştir. Bu mektuplardan bir kısmı ise hocasına yazdığı tasavvûfî tecrûbeleri ihtivâ eder. Bu kısımla ilgili yeterince akademik çalışma mevcut olduğundan, bizim çalışmamızın konusu dışında kalacaktır. Yukarıda da bahsedildiği üzere burada Mektubâtın, müstekıl olarak bir akademik çalışmaya konu olmayan tahalluk boyutu ele alınacaktır.

Bu çalışmada öncelikli olarak bana yardımlarını ve derin müsamahalarını esirgemeyen değerli hocam Dr. Öğr. Üye. Sevim ARSLAN'A ve çalışma sırasında tavsiyelerinden istifâde ettiğim kıymetli hocam Doç. Dr. Kamil SARITAŞ'a şükranlarımı bir borç biliyorum.

Zeynep KAYMAZ

Eskişehir-2018

GİRİŞ

I.Araştırmanın Konusu ve Amacı

İmam Rabbânî 16-17. yüzyılda Hinduizm, Budizm, Zerdüştlük, çeşitli Hint dinleri, Şîi ve Sünnî İslam, mistik ekoller, fesefî akımlar gibi birbirinden farklı din ve kültürlere mensup insanların barındığı bir ortam olan Hindistan'da yaşamıştır. O dönemde devlet başkanı olan Ekber Şah, teb'asını tek bir inancın çatısı altında toplamak istediğinden dolayı kendi dinini kurmuştur. Sonradan kurulan ve "din-i ilâhi" olarak isimlendirilen bu din, insanlara cazip gelmeye başlayınca bazı çıkarcı âlimler kendilerine göre fetvalar uydurup, peygamberliğin gereksizliği konusunda Sultanı ikna etmeye; sarayın içerisinde üst düzey yönetici sınıfından olan aşırı Şii ulemâ da ehl-i sünnetin görüşlerine ters olan bazı konuları halka empoze etmeye çalışmıştır.

Böyle bir zaman ve mekânda İmam Rabbânî, bütün bu olumsuzluklara karşı ilmî uğraşlar vermiştir. Bu uğraşlar; sözlü ve yazılı olarak tasavvufî eğitim vermesi, bozuk itikatleri düzeltmeye yönelik bazı eserler kaleme alması ve dâvâsı uğrunda hapse atılmayı dahi göze alarak yönetici sınıfına zaman zaman başkaldırıp, ikazlarda bulunması olarak sıralanabilir.

Onun ilmî uğraşlarının en değerli kanıtı bu gün bize kadar intikal eden mektuplarıdır. Bu mektuplarda bazen kendi şeyhine seyr-ü sülûkte geldiği mertebeleri bildirmiş, bazen müridlerine öğüt ve bilgi içerikli yazılar yazmış, bazen de devlet erkânına Müslümanlara yaptıkları baskıları durdurmaları konusunda ikaz edici sözlere yer vermiştir.

Mektûbat'ta geçen seyrü sülûke dair kavramlar daha önce farklı kişiler tarafından akademik çalışmalarla incelenmiştir. Fakat tasavvufta ahlâkî eğitimin konusu olan tahalluk boyutundaki kavramlar müstekil olarak ele alınmamıştır. İmam Rabbânî'nin bu kavramlara yüklediği anlamları görmemize ve anlayabilmemize ışık tutacak bir çalışma yapmayı lüzumlu gördüğümüzden dolayı bu kavramları çalışmamızın konusu olarak belirledik.

Bu çalışmanın amacı İmam Rabbânî'nin yaşadığı dönemde ortaya çıkan îmanî krizlerin benzerlerinin güzümüzde de yaşanıyor olmasıdır. Bu çalışma onun böyle bir ortamda tasavvufa nasıl bir bakış açısı sergilediğini ortaya koyacağı gibi,

manevi tekâmülü tamamlama konusunda insanın sahip olması gereken ahlâki vasıfları nasıl elde edeceğini göstermektedir. Ayrıca onun diğer mutasavvıflarla benzer ve farklı düşüncelerini görebilmemizi sağlayacaktır.

II.Araştırmanın Kapsamı, Kaynakları ve Yöntemi

Bazı tahalluk kavramlarını konu edindiğimiz bu araştırma giriş bölümünden sonra iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm İmam Rabbânî' nin hayatının, eserlerinin ve yaşadığı dönemin kısaca anlatıldığı bölümdür. Burada onun hayatının bahsedilmesinden maksat; onun görüşlerini, olay ve olgulara bakış açısını daha iyi anlayabilmektir. Fakat asıl konumuz bu olmadığından dolayı kısa ve öz bir şekilde değinilmekle iktifâ edilmiştir.

Araştırmanın asıl konusu, mektuplarda ele alınan bazı tahalluk kavramlarıdır. Bunlar: İstikamet, ibadet, ihlas, tevbe, zikir, tevâzu', takva, vera, zühd, edep, itmi'nan, rıza, sabır, şükür kavramlarıdır. Bu kavaramlar tek tek ele alınırken öncelikle *Kâmûsu'l Muhît, Lisânü'l Arap, Mefredât, Ahterî Kebîr, Menâzilü's Sâirîn* ve *Ta'rîfât* gibi çeşitli sözlüklerden istifâde edilmiştir. Daha sonra İmam Rabbânî'nin görüşlerinin orijinal olup olmadığını tesbit etmek adına çeşitli tasavvuf klasiklarine başvurulmuştur. Bu klasikler Hucviri'nin *Keşf'ül Mahcub*, Mevlânâ'nın *Mesnevî,* Sühreverdi'nin *Âvarifü'l Meârif*, Serrâc'ın *Lüm'a,* Geylânî'nin *Gunyetü't Tâlibîn,* Kuşeyri'nin *Risale,* Ebû Tâlib El-Mekkî'nin *Kûtü'l-Kulûb*, Kelâbâzî'nin *Ta'arruf,* Gazzali'nin *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn* ve *Mükâşefetü'l Kulüb* eserleridir. Bazı Osmanlı mutasavvıflarının eserleri ile günümüzde İmam Rabbânî ile ilgili yazılan bazı eser ve akademik çalışmalar da faydalandığımız kaynaklar arasındadır.

Bu çalışmanın insanlara İmam Rabbânî'yi daha iyi tanıyıp anlama konusunda bir rehber olmasını temenni ediyoruz.

1.BÖLÜM
İMAM RABBÂNÎ AHMED EL-FÂRUK ES-SİRHİNDÎ

İmam Rabbânî XVI. asrın sonları ve XVII. asrın başlarında yaşamış olan seçkin bir mutasavvıftır. Onun eserlerine bakıldığı zaman yaşamı boyunca Müslümanların selameti için çalıştığı anlaşılmaktadır. Şimdi bu değerli mutasavvıfın hayatı, eserleri ve yaşadığı döneme kısaca değinilecektir.

1.1. HAYATI

İmam Rabbânî Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynelâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî, 14 Şevval 971/ 26 Mayıs 1564 tarihinde, Hindistan'ın Pencap bölgesindeki Sirhind şehrinde dünyaya gelmiştir. Asıl adı Ahmed olan İmam Rabbânî; soyu Halife Ömer el-Fâruk'a dayandırıldığı için el-Fâruk; Müslümanlar arasında ilâhî bilgilere sahip olan âlim anlamında İmam Rabbânî ve Nakşibendi tarikatinde ikinci bin yılın yenileyicisi olarak kabul edildiği için Müceddid-i Elf-i Sânî olarak anılmaktadır.[1]

Kâbil asıllı bir aileye mensup olan İmam Rabbânî'nin Hz. Ömer'e kadar soy silsilesi şu şekildedir: İmam Rabbânî Ahmed el-Fârukes-Sirhindî, Abdülehâd, Zeynelâbidîn, Abdülhay, Muhammed, Habibullah, İmam Refîuddîn, Nûr, Nasîruddîn, Süleyman, Yusuf, Abdullah, İshak, Abdullah, Şuayb, Âhad, Yusuf b. Şihâbeddîn (Farah Şâh el-Kâbilî), Nasîruddîn, Mahmud, Süleyman, Mes'ûd, Abdullah el-Vâiz el-Asgar, Abdullah Vâiz el-Ekber, Eu'l-Feth, İshâk, İbrahim, Nâsır, Abdullah İbn Ömer, Hz. Ömer.[2]

İmam Rabbânî ilköğrenimini babası Abdulehad'dan gördükten sonra, Siyelkut şehrine giderek zamanın değerli âlimlerinden aklî ve naklî ilimleri tahsil etmiştir. İmam Rabbânî'nin öğrenim gördüğü başlıca dersler Dil bilgisi, Hadis, Tefsir, Tasavvuf olarak sıralanabilir.[3] Hadis ilmini bir Kübrevî şeyhi olan Ya'kub Sarfî El-Keşmirî'den öğrenen İmam Rabbânî, Kadı Behlülbedahşânî'den tefsir ve hadis okutma icazeti almıştır. Ayrıca naklî ilimlerde zenginleşen bir âlimin

[1] Hamit Algar, "İmam-ı Rabbani", *DİA*, C. XXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2000, s.194.
[2] Abdulmecid bin Muhammed El-Hânî, , *Hadâiku'l-Verdiyye*, Çev. Mehmet Emin Fidan, Semerkand Yay., İstanbul, 2011, ss. 638-639; Ethem Cebecioğlu "İmâm-ı Rabbânî ve Mektûbâtı", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXV, ss.194-195.
[3] Cavit Sunar, *İmam Rabbani-İbn Arâbî Vahdet-i Şühûd Vahdet-i Vücûd Meselesi*, İstanbul, 2006, s. 2.

rivâyetçiliği aşıp, dirâyetçi vasfı kazanması ve yeni şeyler üretebilmesi için aklî ilimlerde ilerlemenin gerekliliğine inanan İmam Rabbânî; Felsefe, Kelam ve Mantık gibi ilimleri de öğrenmiştir.[4] Aklî ilimlerdeki hocası Mevlâna Kemal Keşmirî idi.[5]

On yedi yaşında ilmî tekâmülünü tamamlayan İmam Rabbânî, yaklaşık yirmi yaşlarında iken başkent Agra'ya giderek Ekber Şah'ın önde gelen bürokratlarından biri olan Ebu'l-Fazl Allâmî'nin ilim meclislerine katılmıştır. Ebu'l-Fazl Allamî ve ağabeyi Şair Feyzî ile dostluk kuran İmam Rabbânî, onların peygamberin gerekliliğine inanmama, şeriati tanımama, ibadeti riyakârlık olarak değerlendirmeleri gibi bozuk akideleri ile karşı karşıya kalmıştır. Ebu'l-Fazl'ın filozofları çok övmesi, peygamberliği ise gereksiz görerek aşağılaması neticesinde onunla ilmî tartışmalara girmiş ve peygamberliğin gerekliliği konusunda *İsbatü'n-Nübüvve* adlı eserini kaleme almıştır. Aynı yıllarda Şia'ya karşı bir reddiye yazmıştır.[6]

İmam Rabbânî zaman zaman âlimlerle fıkıh müzakereleri yapmıştır. Bir mektubunda *et-Tavdıh li Metnit-Tenkîh* isimli kitabın *Mukaddemât-ı Erbea* bahsini âlimlerle müzakere ettiğini ve bunun yanı sıra *Hidaye* isimli fıkıh kitabını okuduğunu beyan etmiştir. Bundan sonra akaide dair kabul ettiği görüşleri sıralamıştır.[7]

İmam Rabbânî'nin babası uzun süredir oğlunu görememenin verdiği özlemle, ilerleyen yaşına rağmen Agra'ya gelmiş ve oğlu ile görüşmüştür. İmam Rabbânî, babası ile birlikte memleketine dönmeye karar vermiş ve yolculuk esnasında Thâniser şehrinin valisi ve saygın bir âlim olan Şeyh Sultan'ın isteği üzerine onun kızıyla evlenmiştir. Eşi ve babası ile Sirhind'e dönen İmam Rabbânî orada ilmî çalışmalarına devam etmiştir.[8]

İmam Rabbânî kendini çeşitli yönlerden geliştirmiş olsa da dünyevî ilimlerden çok uhrevî ilimlere yönelmiştir. Onun manevî yönünü geliştirmeye yönelik çabaları küçük yaşta başlamıştır. Memleketine döndükten sonra Kelâbâzî'nin et-Taarrufu'nu, Sühreverdi'nin Avârifü'l-meârif'ini ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Füsûsu'l-Hikem'ini okumuştur.[9] Fakat İmam Rabbânî'nin, Çiştiyye ve Kadiriyye

[4] Cebecioğlu, "İmâm-ı Rabbânî ve Mektûbâtı", s.196.
[5] Muhammed Hâşim Kişmî, Berekât *(Zübdetü'l-Makâmât)*, Çev. Süleyman Kuku, Berekât Yay., İstanbul, 2015, s.106; Necdet Tosun, *İmam-ı Rabbani Ahmed Sirhindî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul, 2016, s.18.
[6] Tosun, *İmam-ı Rabbani Ahmed Sirhindî*, ss. 18-19.
[7] Bkz. İmam Rabbâni Ahmed Fâruk Sirhindî, *Mektûbât*, C.I, Fazilet Neşriyat , İstanbul, ty., 8. Mektup.
[8] Tosun, *İmam-ı Rabbani Ahmed Sirhindî*, s. 20.
[9] Algar, "İmam-ı Rabbani", *DİA*, C. XXII, s.194.

tarikatlerinden icazetli bir şeyh olan babasından bu iki tarikatin icazet hırkasını alması Agra'dan memleketine döndükten sonra olmuştur. Aynı sene Risâle-i tehlîliyye isimli eserini kaleme aldığı söylenmektedir.[10]

İmam Rabbânî babasının vefatından sonra 1599 yılının Ekim ayında 37 yaşında iken hacca gitmek üzere Sirhind'den yola çıkmış[11] ve dostu Mevlânâ Hasan Keşmirî'nin tavsiyesi üzerine Delhî'deki Nakşibendî Şeyhi olan Bâkibillah'ı ziyaret etmiştir. Onun maddî ve manevî kabiliyetini gören Bâkibillah samimi bir ilgi göstermiş ve bu âlimin etkisi ile manevî yolda ilerleyen İmam Rabbânî kısa zamanda hocasından icazetini almıştır.[12]

İmam Rabbânî farklı tarîkatlerden icâzetli olan bir şeyh olmasına rağmen kendi mîzâcına en yakın bulduğu Nakşîbendiliği diğerlerine tercih etmiştir. Onun hakkında Necip Fazıl şu rivayeti aktarmakta ve akabinde kendi yorumunu eklemektedir: "Murâkabede kendilerine, Kâdirî nisbetini veren şeyh zuhur edip, omuzlarına Abdulkadir Geylânî'nin hırkasını koyar. Kâdirîlik feyzi içerisinde uçarlarken hatırlarına bir incelik gelir: *'Ben Nakşî yoluna bağlıyım. Şimdi de beni Kâdirîlik bağının tecellîleri sarmakta… Sakın bu hal Nakşî büyüklerini incitmesin?...'* O zaman üzerlerinde ne kadar bağ varsa hepsinin birden büyükleri tecellî edip bir ağızdan hitap ederler: *'Şeyh Ahmed bizdendir!'* Ana cadde Nakşîlik… Her nisbetten de kendilerine birer yol… *'Bütün yollar Roma'ya çıkar'* sözü madde ölçüsüne göre âdi bir laftır; asıl bütün yollar, ruh yolları İmam Rabbânî'ye çıkar."[13]

Delhi yolculuğundan sonra memleketine dönen İmam Rabbânî, bulunduğu bölgede Nakşîbendilik tarikatinin eğitimini vermeye başlamıştır. Hocasının vefatından kısa bir süre önce Delhi'ye gelerek hocasını ziyaret etmiş ve hocası yetiştirmesi için kendi oğullarını ona teslim etmiştir.[14]

Üstâdını ikinci ziyaretinden döndüğünde Lahor'a uğrayan İmam Rabbânî, orada bazı müridlerin talim ve terbiyesiyle meşgul iken hocasının ölüm haberini almış ve Delhi'ye geçip hocasının kabrini ziyaret ettikten sonra tekrar Sirhind'e dönmüştür. Memleketinde zâhirî ve bâtinî ilimleri yaymak için ders okutup sohbet

[10] Cebecioğlu, "İmâm-ı Rabbânî ve Mektûbâtı", s.198.
[11] İmam-ı Rabbani, Ahmed Faruk Sirhindî, *Mebde' ve Meâd*, Çev. Mustafa Özgen, İstanbul, 2012, s. 21; Tosun, *İmam-ı Rabbani Ahmed Sirhindî,* s. 21.
[12] Ekrem Sağıroğlu, *İmam-ı Rabbani Hayatı Cihadı Eserleri*, Yasin Yay., İstanbul, 2012, s.22.
[13] Necip Fazıl Kısakürek, *İmam-ı Rabbânî Mektûbât*, Büyük Doğu Yay., İstanbul, 2009, s. 14.
[14] Ethem Cebecioğlu, *İmam-ı Rabbani Hareketi ve Tesirleri*, Erkam Yay., İstanbul, 1999, s. 63.

halkaları oluşturan İmam Rabbânî, bizzat ulaşamadığı insanlara da mektuplar göndermek suretiyle irşadî hizmetlerini vefatına kadar devam ettirmiştir.[15]

İmam Rabbânî 1619 yılında Babürlü Hükümdarı Cihangir tarafından manevi makamının yüksekliği ve bilhassa seyr-i sülûk esnasında ilk üç halifeyi aştığına dair iddialarından dolayı sorgulanmak üzere Agra'ya getirtilmiştir. Verdiği cevaplarla ikna olmayan Cihangir, onun tutuklanarak Gevaliyar Kalesi'ndeki hapishaneye gönderilmesini emretmiştir.[16] İmam Rabbânî'nin, bazı kaynaklarda Sultan Cihangir'e secde etmeyi kabul etmediğinden dolayı hapse atıldığı bilgisi yer almaktadır.[17]

Yaklaşık iki buçuk sene hapishanede kalan İmam Rabbânî, sultanın bu kararından pişmanlık duyması üzerine serbest bırakılmıştır. Daha sonra sultan ona izzet ve ikramını takdir edip onu yanında danışman olarak tutmuştur. İmam Rabbânî'nin yönetim üzerindeki etkisi asıl bu zamandan sonra başlamıştır.[18]

İmam Rabbânî hayatı boyunca Müslümanları bid'atlerden korumak ve itikâdi meseleleri sağlam temeller üzerine oturtmak için çalışmıştır. Bunu yapmak için iki yol izleyen İmam Rabbânî, birincisi sözlü nasihatlerle, ikincisi ise mektuplar ve risaleler kaleme almakla devrine damgasını vurmuştur. Vefatından bir süre önce memleketine dönen İmam Rabbânî, hayatının son zamanlarını orada yaşamış ve 10 Aralık 1624 tarihinde Sirhind'de 60 yaşında iken vefat etmiştir.[19] Geride bizlere bıraktığı eserleri, asırlar geçmesine rağmen onun yaşadığı dönemdeki benzer sorunları yaşayan halka ışık tutmaktadır.

1.2. ESERLERİ

İmam Rabbânî özellikle ehl-i sünnet akâidini ve şeriati canlı tutmak için bid'atlerle savaşmaya yönelik eserler kaleme almıştır:

1. İsbatü'n Nübüvve: Allah inancına paralel olarak peygamberliğe inancın da zorunlu olduğunu ispat etmeyi amaçlayan eser, Ekber Şah'ın "din-i ilahi" adıyla savunduğu sinkretizm[20] anlayışı tarafından desteklenen şüpheciliğe karşı kaleme

[15] İmam Rabbânî, *Mebde' ve Meâd,* s.23.
[16] Algar, "İmam-ı Rabbani", *DİA*, C. XXII, s. 195.
[17] El-Hânî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, s. 649.
[18] Sağıroğlu, *İmam-ı Rabbani,* s.23.
[19] Tosun, *İmam-ı Rabbani Ahmed Sirhindî*, s. 32.
[20] Sinkretizm: Bütün dinlere aynı anda inanmak.

alınmıştır.[21] İmam Rabbânî, Nübüvvetin gerekliliğini savunmasına dair olan bu eseri, Agra'da yazmıştır. Bu eserinde, nübüvvetin mahiyeti, gerekliliği ve belli bazı Peygamberlerin metotları üzerinde bir incelemeye girişir. Bilgiye ulaşma konusunda, keşif ve rüyayı aklın üstünde bir metot olarak savunur. Sarayda, Kur'an tefsiri yazan ve dönemin saray âlimi olan Ebu'l-Fazl'a yardım ederken, onun Mûtezilî gibi görünen rasyonalist birisi olduğunu fark eder. Çünkü Ebu'l-Fazl saf akılcı davranarak, aklın her şeyi tam manasıyla çözebileceğini, bu yüzden Peygamberlik müessesesinin gereksizliğini ileri sürer. İmam Rabbânî, onunla uzun uzun tartışır. "Aklın üzerinde bilgi elde etme metodu" olarak keşif ve rüyayı ele alır ve inceler. Ancak "keşfin yanılabilirliğini" ısrarla vurgulamayı da ihmal etmez. İmam Rabbânî, bu eserindeki "nübüvvet" ile ilgili görüşlerini, Orta Asya'da yaygın bulunan "Maturidî inanç sistemi" üzerine oturtur. Ama O, kör bir taklitçi değildir. Zira İmam Rabbânî, Allah'ın zâtı ve sıfatları, iradedeki özgürlük ve vahiy öncesi Allah'a inanma sorumluluğu konularındaki tartışmalarda, yeni deliller ve canlı arayışlar ortaya koyar. İmam Rabbânî'nin bu eseri Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu eser, Urduca çevirisiyle Arapça'dır. (Çeviren ve neşreden: Gulam Mustafa Hân, Karaçi 1383/1969) İhlâs Vakfı bu kitabın bir kısmını "Peygamberlik Nedir" adı ile Türkçe'ye çevirmiş ve 1990'da İstanbul'da basmıştır.[22]

2. Redd-i Revâfız: İran Şii uleması ile Maveraünnehir Sünni uleması arasındaki bir tartışmanın ürünü olan eser Şia'ya bir reddiyedir.[23] İmam Rabbânî bu eserinde Şi'â'nın, Ashâb-ı Kirâm'ı küçültme, kötüleme ve suçlamalarına karşı gereken savunmayı, ilmî delilleriyle yapar. Hilafete, Hz. Ali'nin seçildiği konusundaki Şi'a iddiasının yanlış olduğunu ispatlar. Gerekçe olarak da, Hz. Ali'nin kendinden önceki üç halifeye yaptığı bey'atı gösterir. Ona göre eğer Şia'nın dediği gibi, bütün ashab lanetlenirse, o zaman cerh işlemine tabi tutulan onca Sahabe'nin naklettiği hadislerin, daha doğrusu koskoca bir hadis külliyatının heba olması gündeme gelir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in cem'ini de Ashâb-ı Kirâm yapmıştır. Lanetlenen kişilerin cem' ettiği Kur'ân-ı Kerîm'in otantikliği konusu, kendiliğinden problem olarak ortaya çıkar. İmam Rabbânî, bu eserinde, Hz. Ali ile muhalifleri arasındaki çekişmede, Hz. Ali'nin haklı olduğunu savunur. Ancak Hz. Ali

[21] Algar, "İmam-ı Rabbani", *DİA*, s.198.
[22] Muhammed Halîm Şarkpûrî, *İmam-ı Rabbânî Müceddid-i Elf-i Sânî Ahmed-i Farûkî es-Serhindî,* Çev. Ali Genceli, Konya, 1978, s.84; Cebecioğlu, *İmam-ı Rabbani Hareketi ve Tesirleri*, s.85.
[23] Algar, "İmam-ı Rabbani", *DİA*, s.198.

karşıtlarının durumunu, içtihâdda hata yapıp bir sevap alan âlimin durumuna benzetir. Bu yüzden ona göre sahâbelerin kınanmaması, mazur görülmesi gerekir. Bu esere bir asır sonra geniş bir şerh yazılmıştır. İmam Rabbânî' nin, ileride kendisini takip edecek olan Nakşibendi geleneği çizgisine miras bırakacağı eseri Gulam Mustafa Han Farsça metni ve Urduca çevirisiyle birlikte neşretmiştir. Bu eser, Mektûbât'ın Lucknow baskısının sonuna, ek olarak yayınlanmıştır.

3. Mektubat: Çalışmamızın konusu olan ve İmam Rabbânî'nin görüşlerini yansıtan bu eser mektuplarının derlenmesiyle meydana gelmiştir. Üç ciltten oluşan kitabın ilk cildi 1616 yılında Yar Muhammed Talkânî tarafından derlenmiş olup 313 mektup, 1619'da Abdülhay Pütnî tarafından derlenen II. cilt 99 mektup, İmam Rabbânî'nin ölümünden sonra Muhammed Haşim-i Kişmi tarafından derlenen III. cilt 114 ve daha sonra eklenen on mektupla birlikte eser toplam 536 mektup ihtiva eder. Hint yarımadası, Orta Asya ve Türkiye'deki kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunan Mektûbat'ın içerisindeki mektupların birkaçı dışında bütün mektuplar Farsça'dır. Eserin iki cilt halinde çeşitli baskıları yapılmıştır. Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi tarafından 1745'te ağdalı bir dille Türkçe'ye, Muhammed Murad el-Kazânî tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir. Arapça tercüme bazı yerlerde Farsça aslından daha anlaşılır niteliktedir. Hüseyin Hilmi Işık eserin ilk cildini 1968'de, Abdülkadir Akçiçek Arapça tercümesinin tamamını 1979'da Türkçe'ye çevirmiştir. Mektûbâtın Kadı Alîmüddin tarafından yapılmış Urduca tercümesi de bulunmaktadır. Eserin bazı bölümleri ayrıca yayımlanmıştır.[24]

4. Risale-i Tehliliyye: Tasavvufla ilgili bir eserdir. Bu risale, 1601'de Arapça olarak kaleme alınmıştır. 1965 yılında Urduca çevirisiyle beraber Karaçi ve Lahor'da yayımlanmıştır.

5. Şerh-i Rubâiyyat-ı Hoca Abdul Bâkî: Bu eser şeyhi Bakîbillah'ın şiirlerini açıklamak üzere yazılmıştır. 1385'te Lahor'da ve 1386'da Karaçi'de yayımlanmıştır.

6. Risâle fî Âdâbi'l-Mürîdîn: Tasavvuf yoluna girenlerin, uyması gereken edepleri anlatmaktadır.

[24] Algar, "İmam-ı Rabbani", *DİA*, s.199.

7. Risâle fî Mükâşefâti'l-Gaybiyye: Urduca çevirisi bulunan bu Farsça metin, Gulâm Mustafa Hân tarafından, İdâre-i Müceddidiyye'de 1384/1965 tarihinde basılmıştır.

8. Risâle fî Ma'ârif-i Ledüniyye: Tasavvufî incelikleri ele alan bu risâle, Abdülmecid Selefî tarafından Lahor'da 1376/1956 senesinde neşredilmiştir.

9. Ta'likât a'le'l-Avârif: Bu eser Sühreverdî'nin meşhur 'Avârifü'l-Ma'ârif'ine yapılan ta'likât hüviyetinde bir eserdir.

11. Risâle-i Hâlât-ı Hâcegân-ı Nakşibend: Naşbendî şeyhlerinin hallerini ele alan bir eserdir.

12. Risâle-i Silsile-i Hadîs: Hadislerdeki isnâd zinciri ile ilgili bir eserdir.

13. Cezbe ve Sülûk ile ilgili bir Risâle: Müritlerin mânevi tekâmülü ile ilgili bir eserdir.

14. Kâşifü'l-Gayn fî Şerhi'r-Rubâiyyeteyn: Bu eser Bâkî-i Billâh'ın iki rubâisinin şerhinden ibâret olup, 1330/1892'de Delhi'de basılmıştır.[25]

1.3. XVI-XVII. YÜZYILDA HİNDİSTAN'DAKİ DÎNÎ VE İCTİTİMÂÎ DURUM

İmam Rabbânî XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın başlarında Hindistan'da yaşamıştır. Bu dönemde Hindistan'da çeşitli dilleri konuşan, çeşitli dinlere inanan, farklı ırklardan olan insanların oluşturduğu çok kültürlü bir yapı vardı. İnanılan dinler arasında Hinduzim, Budizm, Caynizm, Sihizim, Zerdüştlük gibi dini inançlar ve pek çok mistik ve tasavvûfi düşüncenin birbirinden farklı alt koları bulunmaktaydı.[26]

Dönemin yöneticileri Babür hükümdarı Ekber Şah ve oğlu Cihangir idi. Ülkede birçok imar faaliyeti sürüyordu fakat dînî ve ictimai hayat çalkantı içerisindeydi. Müslümanlar ile Hindular arasında mücadeleler devam ederken Ekber Şah -muhtemelen ülkedeki iktidarını güçlendirmek için- Hindulara yakınlık göstermeye başladı. Bununla da kalmayıp "dîn-i İlâhî" adıyla yeni bir din ortaya attı.

[25] Cebecioğlu, *İmam-ı Rabbani Hareketi ve Tesirleri*, ss.84-88.
[26] Ali Fuat Bilkan, *Ekber Şah ve Din-i İlâhi Sultanın Dini*, Timaş Yay. İstanbul, 2015, s. 57.

Hindistan'daki bazı eğitim almamış Müslümanlar, bu yeni dinden etkileniyordu. [27] Bu din yukarıda sayılan dinlerin karışımından oluşuyordu. Bu dinin amacı farklı inançlara mensup olan halkı tek bir yerde toplamak ve güçlü bir siyaset oluşturmaktı. Bu yeni dinin inanç öğeleri, daha çok Hinduizm ve İranlı yönetici din adamlarının etkisiyle Şianın bazı inanç esaslarına dayanmaktaydı.[28]

Bu dönemdeki dînî, siyasi, sosyal ve kültürel bozukluklar Mevdûdî ve Ansâri'den aktardığı üzere şöyle sıralanmıştır:

1-Ahlâken genel bir çöküş baş gösterdi.

2-Yöneticilerin zulmü iyice artmaya başladı.

3- Hükümdar yakınlarının hafiflikleri çoğalmaya yüz tuttu.

4-Meşru olmayan yoldan servet sahibi olma olayları arttı.

5-İçki, fuhuş ve israf yaygın hâle geldi.

6-Öteki dünyanın varlığını kabul etmeyenler çoğaldı. Hesap gününün varlığına inanmayanlar, yaptıklarının yanlarına kâr kalacağını zannederek yaşadılar. Bunun sonucu, ceza verilmeyecek suçların artışı kaçınılmaz oldu.

7-İslâm, geldiği bedevi-çöl standardına göre bir din olup, Hindistan gibi, farklı coğrafya şartları içinde, buraya uygun bir din tespit etmek gerekir, düşüncesinin sinsice kamuya mal olması düşündürücüydü.

8-Ebu'l-Fazl ve saraydaki belli bir kesimin, İslâm dinine ait değerleri küçümsemesi, alay etmesi… Mesela Hz. Muhammed ve onun evliliği ile alay etmeleri.

9- Yine aynı çevrenin, Kur'an-ı Kerim'in, Hz. Muhammed tarafından telif edildiği düşüncesini yaymaları.

10- Kur'an-ı Kerim'de ayetle sabit olan İsrâ mucizesinin, hurafe telakkisi.

11-Doğan çocuklara Ahmed ve Muhammed gibi isimlerin konulmasının kerih görülmesi.

12-Ulemâ bozulmuştu. İlim yapmaktan ziyade maddi çıkarlar peyinde koşuyorlar, hakkı konuşmaya yanaşmıyorlardı.

[27] Tosun, *İmam-ı Rabbani Ahmed Sirhindî*, s. 13.
[28] Bilkan, *Sultanın Dini*, s.58.

13-İleri giden bazı sapkınlar (haşa) Hz. Muhammed'in deccâl ile aynı kişi olduğunu savunmaya başladılar.

14-Saraya yakın Müslümanlar, o çevrenin baskısından korkarak namazı gizli kılar hâle geldiler. Hatta bu saray fobisi yüzünden namazı tamamen terkedenler de oluyordu.

15-Ebu'l-Fazl namaz biçimleri konusunda yeni teoriler geliştirme peşindeydi.

16- Edebiyat ve özellikle şiir, şairlerin küfrü sevdirme aracı hâline geldi.

17-Paraların üzerine Din-i İlâhî'nin zorunluluğuna dair ifadeler basıldı.

18- Müslümanlar ve Hindûlar bu eklektik din merakı yüzünden bunalıma düştüler.

19-İslâm yerine Din-i İlâhî tervîc edildi.

20-Yeni dinin kelime-i tevhidi şöyleydi: "Lâ ilâhe İllallah, Ekber (Şâh) hâlifetullah".

21- Hindû ve Müslümanlara bu dine girmeleri konusunda baskılar yapıldı.

22- Din-i İlâhî'yi kabul edip benimseyenlere "Çıla" adı verildi.

23- Bu yeni dinin selamlaşma diyalogu şöyleydi:

-Allahü Ekber

-Celle Celâluhû!

(Bu selamlaşmadaki "Ekber" ifadesi ile "Ekber Şâh" kastediliyordu.)

24- Çılaların sarığında Ekber'in resmi vardı.

25-Ekber Şâh'ın huzuruna çıkanlar; ona secde etmek zorundaydı.

26-Din-i İlâhî'yi oluşturan unsurlardan biri olan Zerdüştlüğe bakarak sarayda sürekli olarak meş'ale yakmak âdeti ihdas edildi.

27-Yine aynı etki ile akşamları, törenle mum ve lamba yakma törenleri yapılıroldu.

28-Hıristiyanlıktan çan çalma, üçleme inancı ve diğer ibadet şekilleri benimsendi.

29-İnek kesmek yasaklandı. Zira Hindû dininde ineklerin ifade ettiği kutsî bir yön vardı. Bu yönden saygıya mazhar bir hayvandı.

30-Hindû dininin terminolojisinden alınan isimlerle birtakım bayramlar düzenlendi.

31-Saray ve çevresinde sürekli olarak, ısrarla "Harvân âyini" icra edildi.

32-İbadet şekillerinden biri de, günde dört defa güneşe karşı tapınarak, onun adını belirli sayıda zikretmek idi.

33-Şans getirir inancıyla vücutta birtakım eşyalar taşınması moda oldu.

34-Hindûluktaki reenkarnasyon (tenasüh, ruh göçü) inancı, insanlar arasında gittikçe yaygınlaştı.

35-Nevruz günü şarap içmek farz olarak ilan edildi.

36-Din-i İlâhî'nin özelliklerinden biri de sakalları tıraş etmekti.

37-Amcakızı, dayıkızı, halakızı, teyzekızı ile evlenmek yasaklandı. Hâlbuki İslâm'a göre, bu mahzurlu bir davranış değildi.

38-Erkeklerin ipek kullanması, altın takması caiz olarak kabul edildi.

39-Erkek için evlenme yaşı on altı, kız için on dört uygun görüldü.

40-İslâmiyet'te ruhsat olduğu hâlde, birden fazla evliliğe izin verilmedi.

41-Domuz, helal ve temiz bir hayvan cinsi kabul edildi.

42-Cesetler İslâm'daki gibi gömülmüyor ya ateşte yakılıyor ya da suya atılıyordu. Eğer, ölünün ailesi toprağa gömülmesini istiyorsa, ayağı kıbleye gelecek şekilde defnedilmesine izin veriliyordu. Hâlbuki İslâm'daki defin işlemi, ölünün sağ tarafı kıbleye gelecek şekilde tanzim edilmiştir.

43-Ekber Şâh gece yatarken ayağını özellikle ve ısrarla kıble istikametine uzatmayı itiyad hâline getirmişti. Ve bunu, diğer insanlara da tavsiye ediyordu.

44-İslâmî ilimlerle uğraşanlar hor görülür oldu.

45-Resmi dil Farsça iken, Hintçeye çevrildi.

46-Dindar Müslümanlar, eziyet ve hicrete maruz bırakıldılar.

47-Sözde ulema, küfre karşı çıkmadığı gibi, küfrün fiilî savunucusu oldu.

48-Bütün bu fitne ve fesaddan tasavvuf da payını almıştı.

49-Helaller haram, haramlar da helal sayılmıştı.

Bunlara ek olarak Ansarî'nin yaptığı tespitler de şunlardır:

50-Ekber Şâh, "İslâmî inanışları, uygulamaları ve kişilikleri tenkit eden zevatı sarayında etrafına toplamış bulunuyordu. Bunun sonucu olarak kendisi, o kişilerin bozuk telkinlerinin etkisi altında kalıyordu.

51-Ekber Şâh'ın bu yeni arayışı içerisinde, Allah'a inanç aynen muhafaza edilmiş olmakla birlikte bunun dışında kalan her şey, kâinatın yaratılışı, meleklerin varlığı, yeniden diriliş, vahiy ve nübüvvet inancı inkâr edilmişti.

52-Kâinatın ezeli olduğu savunuluyordu.

53-Hazret-i Peygamber'in hayatı tenkit konusu yapılır olmuştu.

54-Namaz ve diğer farz ibadetler de eleştiriliyordu.

55-Karşı çıkanlar, hapse atılmış yahut öldürülmüştü.

56-Ekber Şâh, zekât ve cizye uygulamasını da kaldırmıştı.

57-Evlilik müessesesi alay edilir, zina teşvik görür olmuştu.

58-Cum'a hutbelerinde Hz. Peygamber ve ashabının adlarının okunması yasaklanmıştı.

59-Hicrî takvim uygulaması da terkedilmişti.

60-Devlet, Arapça öğretim yapan okullara yardımı durdurmuştu.

61-İslâmî görevleri yerine getirecek resmi memuriyetlere, kadro boşalması durumunda yeni tayinler yapılmaz olmuştu.

62-Birçok yerde Müslümanlar, bu sakat politika nedeniyle ölümle yüz yüze gelmiş bulunuyordu.[29]

İmam Rabbânî'nin bu sıkıntılar karşısında üstlendiği misyon bozulan İslam akâdini düzeltmeye çalışmak, insanların dini duygularını sömüren her türlü siyasi ve mistik oluşumların zararlarını insanlara anlatmaktır. Hz. Ömer'in soyundan gelen İmam Rabbânî, ondan miras kalan Fâruk lâkabını, Hak ile bâtılı birbirinden ayırt etme hususunda hakkıyla taşımıştır.

[29] Ebu'l A'lâ Mevdûdî, *İslamda İhya Hareketleri*, Çev. Ali Genç, İstanbul, 1986, ss. 95-102; Muhammed Abdul Haq Ansari, "Sufism and Shari'alı", *A Study of Shaykh Ahmad Sirhindi's Effort to Reform Sûfism*, London, 1986, ss. 25-26; Aktaran: Cebecioğlu, *İmam-ı Rabbânî Hareketi ve Tesirleri*, ss. 68-73; "İmam-ı Rabbani ve Mektûbâtı", ss.202-207; İbrahim Edhem Bilgin, *Devrimci Sûfî Hareketleri ve İmam-ı Rabbani*, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, 1989, ss. 60-63.

Hayatı, eserleri ve yaşadığı döneme kısaca değindiğimiz İmam Rabbânî'nin bazı tasavvufî görüşlerinin işleneceği ikinci bölüm çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır.

2. BÖLÜM

İMAM RABBÂNÎ'NİN *"MEKTÛBÂT"*INDAKİ BAZI TAHALLUK KAVRAMLARI

İmam Rabbânî'nin mektuplarına bakıldığı zaman tasavvuftan felsefeye, fıkıhtan akaide, tefsirden hadis ilmine, kelamdan mantığa kadar neredeyse bütün İslâmî ilimlerle ilgili konulara rastlamak mümkündür. Yaşadığı dönemdeki farklı din ve kültürlerin etkisinde kalan ve zamanın siyasî liderlerinin izlemiş olduğu politikalara dayanarak ekletik bir İslam anlayışı benimseyen Müslüman halkı İslam'ın özüne döndürmeyi amaçlayan İmam Rabbânî; bazı mektuplarında bu amacına yönelik öğütler verirken, bazı mektuplarında Hint mistisizminin etkisinde kalan ve bidatlerle bezenmiş bir tasavvuf anlayışını düzeltmeye yönelik açıklamalar ve nasihatlerde bulunmuştur. Bu sebeplerle onun mektuplarında en fazla işlediği konu şeriatin gerekliliği; tarikat ve hakikatin şeriati hakkıyla yaşayabilmek için birer yardımcı olduğu şeklindeki görüşleridir.

İmam Rabbânî'nin mektuplarında ele aldığı seyr-ü süluk kavramları ve tahakkuka[30] ait kavramlar hakkında yeterince akademik çalışmalar mevcut olduğundan dolayı ibadet ve ahlaka dair bazı tahalluk[31] kavramları ele alınacaktır. Tasavvuftaki tahalluk kavramları burada aldığımız kadarıyla sınırlı olmasa da vaktimizin sınırlılığından dolayı onun en çok vurguladığı kavramlar konu edinilmiştir.

Şeriate muvâfık olmayan bir tarikatin manevi dereceler elde etme konusunda hiçbir fonksiyonunun olmayacağı herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Yukarıda bahsedildiği üzere İmam Rabbânî'nin mektuplarında en çok vurguladığı konu olması sebebiyle ilk olarak şeraite mutabaatın bir sonucu olan istikâmet kavramı ele alınacaktır.

---

[30] Tahakkuk: tasavvufî eğitim neticesinde mürîdin manevî hal ve makamlara erişerek eşyanın hakikatine vâsıl olması. Tahakkuk neticesinde mürîd eşyanın hakikatini kavradığı için Hakk ile birlikte olur.

[31] Tahalluk: Mürîdin tahakkuku elde edebilmek için aldığı manevî eğitim süreci ve ahlâkî eğitim aşaması. Bu aşamada mürîd halk ile birliktedir. Topumsal bir varlık olan insan insânî tekâmül sürecini tamamlamak için toplumsal ve kişisel ilişkilerinde ahlâkî değerlere önem vermelidir. Bu sebeple insanın kemâle ulaşmasının birinci şartı tahalluku elde etmektir.

2.1. İSTİKAMET

İstikamet sözlükte "düzgün ve doğru hareket etmek, bir şeyin tam hakkını vererek yapmak, dosdoğru olmak, istikrarlı tutum, ahde vefa, sadakat, sebat, adalet, itaat"[32] gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak "Her konuda ifrat ve tefritten sakınarak orta yolu bulmak, dinin emirlerine uyma ve yasaklarından kaçınma konularında devamlılık, itaate yapışmakla birlikte günahtan kaçınmak, amellere hayat veren ve hallerin arınmasını sağlayan bir ruh" demektir.[33]

Kuşeyrî istikâmeti, "Nefsin alıştığı boş şeylerden çıkıp kurtulmak, halk içinde yaygın olan âdetleri terk etmek ve Allah'ın huzurunda sadâkatle bulunmaktır." şeklinde tanımlamaktadır.[34]

Kâşânî istikâmeti üçe ayırmıştır:

1. **İstikâmetü'l-âmme:** Avâmın istikâmetidir. Amellerde mu'tedil ve dengeli olmak ile sağlanır.
2. **İstikâmetü'l-hâssa:** Seçkinlerin istikâmetidir. Gerçekleşmesi keşfe bağlı olan bu istikâmet, hallerde olan istikâmettir.
3. **İstikâmetü hâssati'l-hâssa:** Seçkinlerin seçkinlerinin istikâmetidir. Bu kısım, istikâmeti görmeyi terk etmek ve onu aramaktan habersiz olmaktır.[35]

Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de *"Öyle emrolunduğun gibi (istikamet üzere) dosdoğru ol. Sen ve sana tabi olanlar haddi aşmayın. Zira O, yaptıklarınızı görmektedir."*[36] buyurarak peygamberine ve onun şahsında tüm kullarına istikâmeti emretmektedir.[37] İstikâmet sahibi olan bir mü'min dağ gibi müstekîm olmalıdır. Çünkü dağın dört özelliği vardır: Sıcaktan erimez, soğuktan donmaz, rüzgârdan

[32] Bkz. Ebu-l Kâsım Hüsyn b. Muhammed b. el-Mufaddal Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an,* Dâru'l-kalem, Beyrut, s. 418; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, 2014, s. 249; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2012, s. 194.
[33] Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü Letâifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm*, Çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul, 2015, s.57; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 194.
[34] Abdulkerim Kuşeyrî, *Risâletü'l Kuşeyriye*, tahkik: Abdulhakim Mahmud, Mahmud bin Eş-Şerif, Dârul Ferfûr, Dımeşk, 2002, s. 377.
[35] Kâşânî, *Letâifu'l İşarât,* ss. 57-58.
[36] Hud 11/112.
[37] Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, İstanbul, 2014, s.182.

devrilmez, sel alıp götürmez. İstikâmet sahibi bir mü'minde bütün menfî şartlara rağmen iman gücünü muhafaza eder.[38]

Allah Teâlâ başka bir ayetinde ise *" Şayet istikamet üzere olurlarsa, biz onları rahmet suyumuzla sularız."*[39] buyurarak doğru yolu kendisine düstur edinen kullarını rahmetiyle mükâfatlandıracağını ifade etmektedir.

Allah'ın kullarına emrettiği doğru yol, onun peygamberini vasıta kılarak tebliğ buyurduğu şeriate tam manası ile tabi olmakla mümkündür. Peygamberler tebliğ sıfatlarının bir gereği olarak Allah'ın buyruklarını hiç çekinmeden ve noksansız bir şekilde ümmetlerine iletmekte ve ilettikleri bu bilgileri açıklamaktadırlar. Buna göre Peygamberler şeriatın açıklayıcılarıdır ve ümmetlerinin ilk öğretmenleridir. Bu tebliğ, hem kâl ile hem de hâl ile olur. Nitekim Allah Teâlâ, ayet-i celilesinde *" Peygamber hevâsından konuşmaz."*[40] buyurmuş, başka bir ayette ise peygamberin müminler için üsve-i hasene (en güzel örnek) olduğunu beyan etmiştir.[41]

İmam Rabbânî yazmış olduğu mektupların büyük bir kısmında Şeriat-ı Ğarrâ'ya tabi olmak, Hz. Peygamberin sünnetlerini yerine getirmek ve bid'atlerden sakınmanın gerekliliği konusuna vurgu yapmaktadır. Ona göre şeraitsiz tarikat[42] olmayacağı gibi, tarikatsiz hakikate[43] ulaşmak mümkün değildir. Hakîkat mevcut olmadan şeriatin yerine getirilmesi, şeriat muhafaza edilmeden de hakikatin elde edilmesi imkânsızdır.

Şeriatsiz hakikat riya, hakikatsiz şeriat nifak olur.[44] Buna göre şeriata muhalif bir tarikat bid'atten başka bir şey olamaz. İstikamet; şeriata mutabık olan bir tarikata mensubiyet ile hakikat yolunda yürümektir.

---

[38] Osman Nuri Topbaş, *Hak Dostlarından Hikmetler İmam-ı Rabbani*, Kampanya Kitapları Yay., İstanbul, 2015, s.117.
[39] Cin 72/161.
[40] Necm 53/3.
[41] Ahzab 33/21.
[42] Tarîkat: Gidilen yol, tutulan uslûp. Mânevî eğitimin gerçekleşmesini sağlayan ekol.
[43] Hakîkat: Gerçeğin kendisi. Tarîkatte yol alan mürîdin varacağı son nokta, eşyanın gerçekliğini kavrayabilmek, bilgide elde edilebilecek en doğru ve en son nokta.
[44] Alî b. Osmân el-Cüllâbî Hücvîrî, *Keşf'l-Mahcûb*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 2016, s. 440.

2.1.1.Şeriat'e Mutâbakat

Şeriat sözlükte "yol, su kanalı, develerin su içmek için tuttukları yol, açıkta ve kesilmeyen akarsu, akarsuya giden yollar" gibi anlamlara gelmektedir.[45] Terim olarak "Dinin zahiri yönüne ait hukuk kuralları, tasavvufa ait batınî fıkıh, insanın bedeni ve dünyasıyla ilgili dinî hususlar, peygamberler aracılığıyla Allah tarafından konulan kanunlar, bireysel ve toplumsal hayatı düzenleyici kurallar" anlamlarında kullanılmaktadır.[46]

Kâşânî, şeriati kelime olarak "ölçü"; terim olarak "Kâmil halifenin getirdiği imkân hükümlerinin ve nefsânî-şeytânî çokluk hükümlerinin galip gelmesini engelleyen genel, külli, adil ve dengeli ölçüt" olarak tanımladıktan sonra sûfîlerin bu kelimeye yükledikleri anlamı açıklamaktadır: Sûfîler "kulluğa bağlanmayı emretmek" anlamında "şeriat" terimini kullanırlar. "Hakikat"i ise Hakk'ın her şeyde gerçek fail olduğu anlamında "Rubûbiyyeti müşâhede" karşılığında kullanırlar. Şeriat yaratıkların sorumluluğunu getirir, hakikat ise Hakk'ın tasarrufuna boyun eğmektir. Şeriat Allah'a kulluk etmek iken; hakikat O'nu müşahede etmektir. Şeriat emrettiğini yerine getirmen, hakikat "Hakk'ı bilmek emri"ni yerine getirmeyi de gerektirdiği için, aynı zamanda şeriattir.[47]

Yukarıdaki tanımlardan anlaşıldığı üzere şeriat "din" anlamına geldiği gibi; dinin ibadet ve muamelelerine ait hükümlerine de denir. Kısacası şeriat dindir, din ise şeriattir. Yaratıcının yarattıkları için koyduğu kanunların yani onun emir ve yasaklarının tümü şeraite dâhildir. Namaz, oruç, zekât gibi zahiri ameller, kul haklarını ihlal gibi bazı yasaklar, alış-veriş, evlilik, işlenilen bazı suçlar karşısında uygulanması gereken dünyevî yaptırımlar gibi sosyal hayata dair kanunlar, kısacası her türlü fıkıh konusu şeriatin kapsamına girdiği gibi; tevazu', cömertlik, kanaat gibi her türlü güzel ahlak ve kulluğun asıl gayesi olan ihlas ve samimiyet gibi tasavvufun konusuna giren buyruklar da şeriatin kapsamına dâhildir.

İslam dininin asıl kaynağı Allah kelamı olan Kur'an-ı Kerim'de ve Kur'anın tebliğ edicisi ve canlı tefsiri olan Rasülullah'ın hadislerinde, şeriatin kuralları

[45] Ahterî Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Karahisârî, *Ahterî Kebîr*, Neşreden: Hacı Hulûsî ve Hacı Mustafa Derviş, Matbaa-i âmire, 1310, C. I; s. 435; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 461; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 332; Talip Türcan, "Şeriat", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010, C. XXXVIII, s. 571.
[46] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 461; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 332; Türcan, C. XXXVIII, s. 571.
[47] Kâşânî, *Letâifu'l İşarât,* ss. 312-313.

açıklanmaktadır. Öyleyse Kur'an ve sünnete tabi olmak şeriati yerine getirmek anlamına gelir ki gerçek bir mü'minden istenen sır'ât-ı müstekîmde yürüme vasfı budur. Bunu yapan kul, istikamet üzere doğru yolda ilerler. Bu sebeple Sühreverdî'nin de söylediği gibi, şeriatin kanunları dinin temeli olduğu gibi tasavvufun da temelini oluşturmaktadır.[48]

Şeriat ile tasavvuf arasındaki bağ, şöyle bir mistik teşbihle daha iyi anlaşılabilir: Şeriat; sağlam bir kale içerisindeki uçsuz bucaksız bir bahçe olan tarikatin kapısıdır. Tarikat bahçesi içerisindeki çeşitli meyveler ve çiçekler ise hakikatin kendisidir. Tarikat bahçesindeki hakikat meyvelerinden yiyebilmek için şeriat kapısından geçmek gerekir; fakat bu kapının bekçisi olan şeytan buna izin vermeyecektir. Kapıcıya kapıyı açtırabilecek olan kişi ise o bahçenin bahçivanıdır ki bu da tarikatteki şeyhtir. Bahçenin kapıcısı bahçivanın sözünü dinleyeceğinden dolayı, şeyhine teslimiyet ile bağlanan kişi de şeytana sözünü dinleterek şeriat kapısından tarikat bahçesine ulaşır ve hakikat meyvelerine kavuşur. [49]

Yukarıdaki misalde kapıya benzetilen şeriat, Kur'an ve sünnette geçen zâhiri hukuk kuralları ve ilâhî kanunlar anlamında kullanılmıştır. Hakikat ise bâtınî şeraittir ki ihlas ve samimiyet ile her şeyin gerçekliğine vasıl olarak Rabbine ulaşmak anlamını ifade etmektedir. İstikamet üzere yürüyebilmek için öncelikle şeriatin zahiri ile amel etmek lazımdır ki daha sonra batınî şeriat hâsıl olabilsin. Dolayısıyla kapısı olmayan bir bahçe her türlü yağmacıya mâruz kalabileceği gibi şeriat olmadan tarikat de her türlü çıkarcının menfeatlerine hizmet edecek bir müessese halini alabilir. Bu sebeple şeriatsiz tarikat dolayısıyla şeriatsiz tasavvuf düşünülemez.

İmam Rabbânî -halkının istikâmeti kaybetmemesi adına- yaşadığı dönemde dîn-i ekber gibi yeni ekletik bir dinin, İran'dan gelen aşırı Şîi ulemanın ve Hint kültürünün etkisinde kalan tasavvuf anlayışının karşısında unutulmaya yüz tutan İslam şeriatini canlandırmaya çalışmış, bozulmaya yüz tutan İslam akaidini düzeltmek için ilmî uğraşlar vermiştir. Sırat-ı müstekîmden yanlış yola sapanları kurtarma çabalarına soyunmuştur. İşte bu yüzden müceddid-i elfi sânî (ikinci bin yılın müceddidi) lakabını almaya hak kazanmıştır.

---

[48] Şihâbüddin Sühreverdî, *Avârifü'l Meârif*, Çev. Abdülvehhab Öztürk, Saadet Yay., İstanbul, 2010, s. 160.

[49] Mehmed Nuri Şemsüddin El-Nakşibendi, *Tam Miftâh'ül Kulûb Kalplerin Anahtarı*, Çev. Ali Rüştü Oran, Salâh Bilici Kitabevi, İstanbul, 1983, ss. 230-231.

O, Şeria-ı Ğarra'nın diğer bütün şeriatlerin özü olduğunu ifade eder. Hz. Muhammed'e (s.a.v.) indirilen semavî kitap ise diğer semavî kitapların bir özeti niteliğindedir. Belirttiği üzere İslam şeriatinin gerektirdiği ameller, diğer bütün şeriatlerin hattâ meleklerin amellerinden birer seçmedir. Çünkü meleklerin bir kısmı rükû, bir kısmı secde ve bir kısmı da kıyam ile emrolunmuştur.[50] Öyleyse bu şeriatı kabul etmek, bütün şeriatları tasdik etmek; bu şeriatın gerekliliklerini yerine getirmek bütün şeriatlerin gerekliliklerini yerine getirmek anlamına gelir.[51]

Sonsuz nimetlere kavuşmak şeriatın gereği olan en ufak bir hareketi yerine getirip en küçük bir gayretle mümkün olabildiği gibi; sonsuz nimetleri elden kaçırmak için en ufak bir gaflet ve boşluk yeterli olabilir.[52] Çünkü Allah Teâlâ ayet-i kerimesinde "*Kim zerre miktarı bir iyilik yapmışsa onun karşılığını görecektir. Kim de zerre miktarı bir kötülük işlemişse onun cezasını görecektir."* buyurmaktadır.[53] Şeriat gerekleri yerine getirildiği takdirde bütün saadetlerin teminatı sayılmış ve onun dışında ihtiyacı giderecek hiçbir gaye kalmamıştır.[54] O halde düşünebilen kişi aklını kullanarak bu sonsuz nimetleri basit şeylerle değişmemelidir.

İmam Rabbânî şeriatın önemini, kıyamet gününde insanların tasavvuftan değil, şeriatten hesaba çekileceğini ifade ederek açıklamaktadır. Gerek cennete girmek gerekse cehennemden kurtulmak şeriatın gereklerini yerine getirmek ile mümkün olabilir. Tasavvuf yoluna girmekten maksat; iman esaslarında yakîn sahibi olmak ve imanın hakikati demek olan şeriatin emirlerini kolaylıkla yerine getirebilmektir.[55] İmam Rabbânî'ye göre bunun sağlanması için önce ilim öğrenmek sonra tasavvufa girmek gereklidir. Tasavvufun ilimsiz bir anlamı olmayacağından dolayı ilim talebesi olmak, sûfî olmaktan daha değerli bir vasıf haline gelmektedir. Talebe kendi nefsinin arzularına karşı koyamasa dahi halkın kurtuluşuna vesile olabilir. Sûfî ise nefsinin elinden kurtulmuş olmasına rağmen sadece kendisini kurtarmış olur. Dolayısıyla çok sayıda kişinin kurtuluşu kendisine bağlı olan kişinin vasfının, kurtuluşu kendisi ile sınırlı olan kimsenin vasfından üstün olması herkesin kabul edeceği bir gerçektir.[56] Başka bir mektupta da aynı konuya değinen İmam Rabbânî, zahir âlimlerin amel hususunda yer yer kusurları olsa da, onların

[50] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 79. Mektup.
[51] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 84. Mektup.
[52] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 54. Mektup.
[53] Zilzâl 99/7-8.
[54] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 41. Mektup.
[55] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 207. Mektup.
[56] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 48. Mektup.

itikâtlerinin sağlamlığı kusurlarını eritip yok etmekte olan bir nuraniyete sahiptir, oysa bazı sîfiler Allah'ın zatı ve sıfatları konusunda yeterince doğru bilgi sahibi olmadıklarından dolayı bu nuraniyetten mahrum kalırlar, şeklinde yorum yaparak ilim talebesinin ilimden yoksun olan bir sûfiye göre daha üstün özellikte olmasını metafizik bir yaklaşımla değerlendirmiştir.[57]

İmam Rabbânî'nin ilim talebesine verdiği değerin kaynağını, şeriatin üç esastan oluşması ve bunların ilkinin ilim olması fikri teşkil etmektedir. Ona göre şeriatin bu üç esası: ilim, amel ve ihlastır. Bu üç parça tam olarak yerli yerine oturtulmadıkça şeriatın gereği de tam manasıyla yerine getirilmiş olmaz. Bu üç parçanın tedariki ile uhrevî kurtuluşa ermek mümkündür. İlim ve amel zâhirî şeriatten alınır, ihlâs ise tasavvufî bir eğitime tabi olarak kalp tasfiyesi[58] ve nefs tezkiyesi[59] sonucunda fenâ fillah[60] makamına ermek ile mümkün olur. Fena fillah makamına ulaşamayan kimse ihlasın hakikatinden uzak ve mahrum kalır.[61] Bu anlamda tarikat ve hakikat, şeriatın üçüncü parçası olan ihlasın tamamlayıcısıdır.[62] İhlas kavramına ileriki sayfalarda münhasır bir başlık altında değinilecektir.

Şeriat ile "tarikat ve hakikat" (tasavvuf) birbirinden ayrı düşünülemez. İkisi birbirinin aynı olan şeylerdir. Tarikat ve hakikat şeriatın iç yüzünden ibarettir. Şeriat ile tarikat ve hakikatin farklı şeyler olduğunu düşünmek İmam Rabbânî'ye göre sapkınlıktan başka bir şey değildir.[63] Şeriat ve tarikat arasındaki fark sadece icmal ile tefsîl, istidlâl[64] ile keşf[65], gaybet[66] ile şahadet[67], teammül ile zeval[68] arasındaki

[57] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 8. Mektup.
[58] Nefsi kötülük ve günah kirinden temizlemek anlamına gelen tasavvuf terimi. Bkz. Süleyman Uludağ, "Tasfiye", *DİA*, C. XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2011, s. 127.
[59] Nefsi ona bulaşan kir ve pastan temizleyerek, onu nefs-i emare mertebesinden nefs-i mutmaine mertebesine çıkarmak, ruhu manevi kirlerden arındırmak. Bkz. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.359.
[60] Kulun kendi fiil ve davranışlarını görmekten fâni olup gerçek kul olma noktasına ulaşması anlamında bir tasavvuf terimi. Bkz. Mustafa Kara, "Tasfiye", *DİA*, C. XII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1995, s. 333.
[61] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 59. Mektup.
[62] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 36. Mektup.
[63] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 41. Mektup.
[64] Bir hüküm veya kavramın doğruluk yahut yanlışlığını kanıtlamak için zihnin yaptığı akıl yürütme eylemi. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "İstadlal", *DİA*, C.XXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2001, s.325.
[65] Perdenin ötesindeki gaybi hususlara ve hakiki şeylere, bunları yaşayarak ve temâşâ ederek vâkıf olmak. Bkz. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 213.
[66] Haktan gelen feyz ve tecellilerin çokluğu ve kuvveti sebebiyle sâlikin çevresinin ve bizzat kendisinin ne yaptığını fark etmeyecek şekilde kendini kaybetmesi. Bkz. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.144.
[67] Göz önünde, görülen, şahit olunan şey. Bkz. Cebecioğlu, *Tasavvuf terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 457.

farktan ibarettir. Hakka'l-yakîn mertebesine ulaşınca Şeriat-i Ğarra'nın tüm ilim ve hükümleri açık ve net bir şekilde ortaya çıkar ve bütün tefsilâtı ile kendini açar. Gaybet halinden çıkarak şahadet haline gelir. Kazanma ve amel etme zorluğu ortadan kalkar. Bu mertebeye ulaşmanın alâmeti, bu makamın ilim ve mârifetlerinin şer'î ilimlere ve marifetlere mutabık olmasıdır. Şeriat ile hakikat arasında kıl kadar dahi olsa bulunan bir farklılık hakikatin gerçeğine ulaşılmadığının bir kanıtıdır.[69]

İmam Rabbânî şeraite muhalif hareketlerde bulunan bazı tasavvuf ehlini şu şekilde eleştirmektedir: " Sûfîlerin izhar etttiği türrehât[70] hangi kapıları açtırabilir, onlarda görülen haller neyi artırabilir ki. Şeriat ölçüsü ile tartılmadıkça ne vecd[71] ne de hal[72] beş para etmez. Sünnet ve Kur'an terazisine vurulmadıkça ilhamların hiçbir kıymeti olmaz... Sûfilerin haz duydukları tecellîler ve müşahedeler ise gölgelere çekilmek, onlarla yetinmektir; benzer ve örneklerle tesellî bulmaktır. Allah Teâlâ ise ötelerin ötesindedir."[73]

İmam Rabbânî'nin yukarıdaki sözlerine göre ledünnî bilgilerin sağlam oluşunun ölçüsü, açık şer'î bilgilere uyum sağlamasıdır. Eğer bu bilgiler şer'î bigilere zerre kadar aykırı düşerse sekr (manevî sarhoşluk) halinin eseri kabul edilir.[74] İmam Rabbânî'ye göre istikamet üzere olan büyükler sekr halinde söylenen ve şeriate muhalefet çağrışımı yapan sözleri (şatahatı) caiz görmemektedir.[75] Bu sebeple O, şeriate muhalif olan bazı şatahatı şirk kabul etmekte, bazısını ise sarhoşluk halinin eseri olarak gördüğünden dolayı yargılanmaması gerektiğini vurgulamaktadır.[76]

İmam Rabbânî vahdet-i vücud[77] doktrinini de sekr hâlinin bir neticesi olarak görmektedir.[78] Ona göre fenâ makamında ilme'l yakîne bağlı olarak ulaşılan yargılar,

---

[68] Çaba sarf ederek ibadet etmek ve çaba sarf etmeden iteat etmek. Bkz. İmam-ı Rabbani Ahmed Faruk Sirhindî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, C.II, Yasin Yayınevi, İstanbul, s.49.
[69] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 84. Mektup.
[70] Bazı mutasavvıfların ipe sapa gelmeyen anlamsız sözleri. Bkz. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 362.
[71] Kulun herhangi bir çabası olmadan onun kalbine tesadüf eden şey (his, ilham, feyz). Bkz. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 376.
[72] İnsanın iradesi ve çabası olmadan sırf Allah'ın bir lütfu olmak üzere kalbe gelen mânâlar. Bkz. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.154.
[73] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 41. Mektup.
[74] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 30. Mektup; 41. Mektup.
[75]İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 84. Mektup.
[76] Ahmet Cahit Haksever, "Varoluşsal Kendinden Geçme Yansımaları: İmam-ı Rabbânî'nin Şathiyye Anlayışı Örneği", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, S.5, 2004, s. 123.
[77] Vahdet-i şühud: İbn Arabi'nin vahedet-i vücud doktrinine alternatif olarak İmam Rabbani'nin ortaya koyduğu tasavvufî bir terimdir. Vahdet-i vücudda Allah sözü küllî bir kavramdan ibarettir ve varlık tek olan Allah''tan başka bir şey değildir. Vahdet-i şuhud görüşünde ise Allah'ın zatları ve sıfatları dahil olmak üzere her şey O'nun gayrıdır. Geniş bilgi için Bkz. Sunar, *İmam Rabbani-İbn*

aşk sarhoşluğu neticesinde gerçekleşmekte olup, sûfiler bu sarhoşluk neticesinde tanrı-âlem birliğine ulaşmaktadırlar. Halbûki bu aşk sarhoşluğundan kurtularak ılme'l yakînden aynel yakîne geçilebilse, fenâ makamından bekâ makamına geçilerek vahdet-i vücuddan, vahdet-i şühûda ulaşılacaktır.[79] İmam Rabbânî tasavvufta geldiği son noktada yaşadığı tasavvufî tecrübenin (vahdet-i şühud), şeriatin zahirine muhalif olmadığını ve ehl-i sünnetin icmâına ters düşmediğini belirtmektedir.[80] Vahdet-i vücûdu eleştirerek yerine ehl-i sünnetin temel prensiplerine daha uyumlu gözüken vahdet-i şühud doktrinini getiren İmam Rabbânî'nin bu tututumu, yaşadığı zamanda şeriatin değersizleştirilmeye çalışılması ve bazı bozuk itikatli sûfîlerin subjektif tecrübelerini şeraitin önüne geçirerek en doğru bilgi kaynağı kabul etmesinden ileri gelmektedir.[81]

İmam Rabbânî bazı sûfilerin kitap ve sünneti bir kenara bırakıp, keşf ve vakıayı en doğru bilgi kaynağı kabul ettiğinden yakınmaktadır. Kesin ve gerçek olan bilgi kitap ve sünnete dayalı olan bilgilerdir. Çünkü kitap ve sünnet katî vahiyle gelmiş olmasından dolayı kesinlik kazanmıştır. *"Peygamber size ne verirse onu alın, neyi yasaklarsa ondan da sakının."*[82] ayet-i kerimesi, kitap ve onun açıklayıcısı olan peygamber sözlerinin uyulması gereken iki temel kaynak olduğunu göstermektedir. Âlimlerin icmâı ile müctehidlerin ictihadı olan kıyas ise bu iki kaynağa yani kitap ve sünnete dayanmaktadır. Bu dört kaynağın dışında her ne olursa olsun şeriat ölçüsü ile tartılmayan ilimlerinin hiçbiri -sûfilerin ilimleri de olsa- kabul edilemez. Sûfilerin Kur'an ve sünnete uymayan fiillerinin hiçbir değeri yoktur.[83] Küçüklükten beri tasavvufî bir çevrede, tasavvufî bir eğitimle yetişmiş olan ve birden fazla tarîkâtin hırkasına sahip bir sûfînin -diğer sûfîlerin pek çoğunun aksine- keşf ve vâkıa hakkındaki bu görüşleri dikkate şâyândır.

Arâbî Vahdet-i Şühûd Vahdet-i Vücûd Meselesi; "İmamı Rabbaninin Tevhid Görüşüne Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I-IV, Ankara, 1956, ss. 136-143; Tosun,"İmâm- Rabbâni'ye Göre Vahdet-i Vücud Ve Vahdet-i Şühûd", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S.23, 2009, ss.181-192.

[78] İmam Rabbânî, C. I, 291. Mektup; Haksever, "Varoluşsal Kendinden Geçme Yansımaları: İmam-ı Rabbânî'nin Şathiyye Anlayışı Örneği", s. 118.

[79] Erdal Kurt, " Muhiddin İbn Arâbî ile İmam Rabbânî'nin Varlık Anlayışlarının Karşılaştırılması", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2013, s.137.

[80] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 8. Mektup; 15. Mektup; 18. Mektup.

[81] Abdullah Kartal, " İmam-ı Rabbânî'nin Vahdet-i Vücud Eleştirisi ve Tarihsel Arka Planı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XIV, S. 2, 2015, s. 80.

[82] Haşr sûresi 59/ 7.

[83] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 217. Mektup.

Şeriat zahir, tarikat ve hakikat ise bâtındır. Örneğin; yalan konuşmamak şeriat, yalan söyleme isteğini kalpten çıkarmak hakikattir. Buna göre insanın iç dünyasıyla ilgili olan hakikat, gerçekte şeriatten ibaret olan dış dünyasını tamamlayıcı ve mükemmelleştirici bir misyon üstlenmektedir.[84] Bu sebeple insanın dış dünyasını şeriatin dışıyla; iç dünyasını şeriatın içi olan hakikat ile donatması gerekmektedir.[85]

Velîliği taharete, şeriati namaza benzeten İmam Rabbânî, dinin direği ve müminin miracı olan namaz kılmaya uygun duruma gelebilmeyi kâmil manada temizlenmeye yani şeriati tam mânâsı ile yaşayabilmeyi velayet makamına erebilmeye bağlamaktadır. Bu makama ermiş olan bir sûfi tarikat ile hakiki pisliklerden, hakikat ile hükmî kirlerden arınarak şeriatin hükümlerini yerine getirmeye hak kazanmış olmaktadır.[86]

Sonuç olarak İmam Rabbânî'nin tasavvufu bâtınî şeriat olarak değerlendirmesi özgün bir fikir olmasa da[87]; şeriati ilim, amel ve ihlas olarak üçe ayırması ona özgü bir tasniftir. Tasavvufî düşüncede genel olarak amaç olan hakikat için şeriatin bir araç olduğu fikri yaygınsa da; İmam Rabbânî'de hakîkat şeriatin üçüncü cüz'ü olan ihlâsı yerine getirmek ile hasıl olduğu için bâtınî şeriat olmakta, dolayısıyla şeriati yerine getirmek için tasavvuf bir araç haline gelmektedir. Aslında İmam Rabbânî'nin varmak istediği nokta, diğer sûfîlerinkinden farklı olmasa da kelimelere yüklenilen anlam bakımından diğerlerindan farklı gibi gözükmektedir. Netice olarak tüm tasavvuf erbâbının nihâyî gâyesi ihlas ve samimiyeti elde ederek Rabbinin hakikatine vâsıl olmaktır. İmam Rabbânî'ye göre şeriat (zâhirî şeriat) ile tasavvuf (bâtınî şeriat) birbirinden ayrı düşünülemez ve ikisi birbirini tamamlayıcı unsurlardır. Zira zâhirî şeriate ters düşen bir tasavvuf anlayışı, sırât-ı müstekîmden sapmaya sebep olduğu gibi; tasavvufî olgunluğa erişmeyen bir şahsın şeriati tam manasıyla ihlâslı bir şekilde yaşayabilmesi mümkün olmadığından tasavvufu öteleyici bir şeriat anlayışı da dinin sadece şeklî ritüellerden ibaret kalmasını sağlayarak Allah Teâlâ'nın istediği doğru yoldan sapmaya sebep olabilir.

---

[84] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 41. Mektup
[85] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 57. Mektup
[86] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 46. Mektup
[87] Genel olarak tüm mutasavvıflar dîni ilimleri biri zahir, diğeri batın olmak üzere ikiye ayırır; hadis, fıkıh ve kelam gibi ilimlere zahir ilimleri, tasavvufa ise batın ilmi adını verirler. Bkz. Süleyman Uludağ, "Batın İlmi", *DİA*, C. V, 1992, s. 188; Onarın bu sınıflandırması ile esasen İmam-ı Rabbani'nin, fıkıh kurallarına zahirî şeriat; tasavvufa ise batınî şeriat demesi arasına fark yoktur.

2.1.2.Sünnete Tebaıyyet

Allah Teâlâ, çıktıkları yolculukta yollarını şaşırmayıp, sırat-ı müstekîmden ayrılmasınlar diye, kullarına kitaplar gönderdiği gibi, gönderdiği kitaplardaki hükümleri tatbik edecek, onu hayatına aksettirip insanlığa rehber olacak peygamberler de göndermiştir. *"Hamdolsun o Allah'a ki hidayeti ile bizi buna muvaffak kıldı. O bize hidayet etmeseydi bizim kendiliğimizden hidayetin yolunu bulmamıza imkân yoktu. Hakikat Rabbimizin peygamberleri emr-i hak ile geldiler."*[88] ayet-i kerimesi bunu ifade etmektedir.

Kitaptan sonra uyulacak ikincil kaynak Allah'ın kullarına rehberlik yapan peygamberlerin sünnetleridir. Sünnet kelimesi çeşitli anlamlara gelmekle birlikte en yaygın anlamıyla; Hz. Peygamberin söylediği sözler, yaptığı işler ve başkaları yaptığında onayladığı davranışlar olarak bilinmektedir.

Sünnet, İslamın birinci kaynağı olan Kur'an-ı Kerimin teorik olarak açıklaması ve pratik olarak uygulanmasıdır. Bundan dolayı sünnete uyulması ve onun getirmiş olduğu hükümler ve yönlendirmeler ile amel edilmesi gerekir. Allah'ın ayetlerine iteat etmenin farziyeti kesin olmakla birlikte, onun açıklayıcısı olan Peygamber sözlerine iteat etmenin farziyeti de kesindir. Bu duruma Kur'an ve sünnetin kendisi, ümmetin icmaı ve sağduyu delâlet etmektedir.[89]

Sünnete uymanın gerekliliği konusunda pek çok ayet olmakla birlikte birkaç tanesi şöyledir:

"Ey iman edenler! Allah'a ve Rasûlüne iteat edin."[90]

"Rasûle iteat eden Allah'a iteat etmiş olur."[91]

"Ve ona (peygambere) uyun ki doğru yolu bulasınız."[92]

"Eğer ona (peygambere) iteat ederseniz doğru yolu bulursunuz."[93]

---

[88] Araf 7/43.
[89] Yusuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, Çev. Bünyamin Erul, İstanbul, 2011, s. 57.
[90] Nisa 4/59.
[91] Nisa 4/80.
[92] Araf 7/158.
[93] Nur 24/54.

"Peygamber size ne verdiyse onu alın, size neyi yasakladıysa ondan sakının."[94]

Sünnete uyma ve onun Kur'an'dan sonra en önemli ikinci şer'î kaynak olduğu konusunda âlimler hemfikir olup; yalnızca fıkıh ulemâsı değil tasavvuf ehli de sünneti kendilerine delil kaynağı kabul etmişlerdir. Fakihler teşrî kaynağı olarak kullanmış, sûfi âlimler ise tasavvufî yönlendirmelerde sünnete dayanmışlardır.[95] Hemen hemen bütün mutasavvıfların eserlerinde Rasûlulah'ın hadislerine rastlanmakta, onun sünnetleri ile halkı irşat yolu izlenmektedir. Hatta o kadarı var ki bazı sûfiler halkı irşat etmek ve güzel ahlakı yaygınlaştırmak adına sahihliğine bakmaksızın neredeyse her hadisi kullanmışlardır.

Ebû Nasr Serrac "Kur'an'a uyan fakat Allah Rasulünün sünnetine tâbi olmayan kimse, peygambere tâbi olmamakla Kur'an'a da karşı çıkmış sayılır. Mutâbaat ve iktidâ, Allah rasulünün güzel örnek oluşunun bir gereğidir. Onun ahlakı, fiilleri, emirleri, halleri, yasakları, tavsiyeleri, teşvik ve tehditleri konusunda bize ulaşan rivayetlere -aksine bir delil bulunmadıkça- uymak gerekir." diyerek sünnete umanın gerekliliğinden bahsetmektedir.[96]

Abdulkadir Geylâni ise tasavvuf yoluna girmek için, kişide aranacak en önemli şartın; evvelâ Kur'an-ı Kerime ve Allah rasulünün sünnetine tabi olmak, bunların emir ve yasaklarına tam manası ile riayet etmek olduğunu belirtmektedir. O, tasavvufu Nebîlerin, Rasullerin, sahabenin, velîlerin ve sıddîkların yolu olarak nitelendirmektedir.[97]

Gazzâlî Allah'ı sevmenin ve Allah tarafından sevilmenin peygambere tâbi olmaya bağlı olduğunu ifade eder. *"De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız, bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin."*[98] ayetini buna delil göstererek, Allah'a ibadet etme isteğinin kalpte uyanmasını O'na olan sevginin bir sonucu olarak nitelendirir. Kalpte oluşan bu ibadet isteğinin yerine getirilmesi ise Peygambere tabi olmakla mümkündür.[99] Bu ayeti benzer şekilde tefsir eden İmam Rabbânî de kalbin, Allah dışındakilere duyulan

[94] Haşr 59/7.
[95] Karadavî, s. 74.
[96] Ebû Nasr Serrac Tûsî, *el-Lüma' İslam Tasavvufu*, Çev. Hasan Kamil Yılmaz, Erkam Yay., İstanbul, 2012, s. 103.
[97] Abdulkadir Geylânî, *Gunyet'üt Tâlibîn*, Çev. Abdulkadir Akçiçek, Sağlam Yay., İstanbul, 2009, s. 974.
[98] Ali İmran 3/31.
[99] Muhammed Gazzalî, *Mukâşefet'ül Kulûb*, Çev. Salih Uçan, Çelik Yay., İstanbul, ty., s. 55.

sevgi sebebiyle oluşan pastan arıtılıp parlatılması gerektiğini, bunun da ancak Hz. Peygamberin sünnetine mutabaat ile mümkün olduğunu belirtmektedir:[100] "Üzerinde sevgilinin ahlak ve şeklini taşıyan her şey sevgiliye ait olduğu için sevgilidir. Sevgili peygamberimize uyma konusunda gayret göstermek kişiyi sevilenlerden olmaya sevk eder. Halis akıl sahibi olan herkesin, peygamberimizin sünnetine hem zahiren hem batınen tabi olması gerekir."[101] İmam Rabbânî başka bir mektubunda aynı konuya değinerek sûfinin mahbubiyet makamına ulaşabilmesinin sebebini Rasulullah sevgisine bağlamaktadır. Bu sevginin gerçekleşmesi ise ancak Rasülullah'ın sünnetlerine tabi olmak ile münkün olur.[102]

İmam Rabbânî Hz. Peygambere mutâbaatın gerekliliği hakkında *" Muhakkak sen yüce bir ahlak üzeresin."*[103] *"Muhakkak sen gönderilen elçilerdensin."*[104] *"Bana uyun ki Allah da sizi sevsin"*[105] gibi bazı ayetleri delil olarak getirmektedir. Mektuplarında Hz. Peygamberi övmekte, yer yer iki satırlık mısralarla ona olan sevgisini dile getirmektedir.*"Sözlerimle Hz. Muhammedi övmedim, Bilakis onunla sözlerimi övdüm."*[106] mısrası bunlardan bir tanesidir.

İmam Rabbânî, Hz. Peygambere muhalefet edenlerin dünyanın en bahtsız insanları olduğunu ifade ederek; *"Bedevîler kâfirlik ve münafıklık bakımından daha beterdir ve Allah'ın peygamberine indirdiğinin hududunu bilmemeye daha müsaittirler. Ve Allah, Alim'dir, Hakim'dir."*[107] ayetinin bu düşüncesine delil olduğunu ileri sürmektedir. Bundan sonra şu ifadeleriyle görüşünü destekler: "Bazı ham ve eksik dervişlere şaşılır ki, kendi hayâlî keşiflerine itibâr ederek inkâra ve bu aydınlık şeriate muhalefet etmeye yöneliyorlar. Halbûki Musa, Allah ile konuşmasına ve ona yakın olmasına rağmen hayatı boyunca şeriate tâbi olmaktan başka bir şey yapmadı."[108] İmam Rabbânî bu ifâdeleriyle, keşf ve ilhama mazhar olduğu gerekçesiyle şeriatin zâhirinden muaf tutulduklarını iddia eden bazı sûfiyyûnu eleştirmektedir.

---

[100] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 42. Mektup
[101] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 41. Mektup
[102] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 9. Mektup
[103] Kalem 68/4.
[104] Yasin 36/3.
[105] Ali İmran 3/31.
[106] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 44. Mektup
[107] Tevbe 9/97.
[108] İmam Rabbânî Ahmed Fâruk Sirhindî, *Me'ârif-i Ledünniye (İmam Rabbânî Risâleleri)*, Çev. Necdet Tosun, Sûfî Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 251.

İmam Rabbânî'ye göre bir kimse sürekli mücâhede ve riyâzat halinde olsa ve bir anını bile boş geçirmese, Hz. Peygambere tâbî olmadığı müddetçe onun bu amelleri ahirette kendisine hiçbir fayda sağlamayan kısır çabalardan ibaret kalır. Örneğin; Hint Brahmanları ve Yunan Filozoflarının yoğun mücâhede ve riyazatları bu kabîldendir.[109] O, manevî halleri ve letâiflerin kemâlâtına nail olmayı Hz. Peygambere tabi olmaya bağlamaktadır. Raşit halifeler Hz. Peygambere mutabaat ile hidayete ermiş ve ondan sonra insanları hidayete erdirmişlerdir. Bu sebeple onlara da tabi olmak lazımdır. İmam Rabbânî'ye göre onlara muhalefeti kendilerine karakter edinen kimseler çok derin bir sapkınlığa düşmektedirler.[110] Buna dâir Hz. Peygamber *"Ashabım anıldığı zaman dilinizi tutun."*[111] buyurmuştur. Bu hadiste ashab anıldığı ve onlar arasında vâkî olan münâzaralar gündeme geldiği zaman birini diğerine tercih etmeme anlamı kast edilmektedir.[112]

Ashabın derecelerinin yüceliğinden bahseden İmam Rabbânî'ye bir şeyhin manevî durumu hakkında soru sorulduğu zaman, onun durumunu sahabenin elde ettiği makamlarla ilişkilendirerek açıklamaktadır: " Her makamın kendine has bilgi, vecd ve halleri vardır. Bir makamda zikir ve teveccüh münasip iken diğer bir makamda Kur'an okumak ve namaz kılmak münasip olur. Makam vardır cezbeye özgüdür; makam vardır sulûke özgüdür. Makam vardır, her ikisi ile de iç içedir. Makam vardır her ikisinden de uzaktır; ne cezbeyle ne de sülûkle bir ilgisi yoktur. Bu makam gerçekten çok üstün bir makamdır. İşte Rasûlüllah'ın sahabesi insanlar arasında bu makamla temâyüz etmişlerdi. Bu makamın sahipleri için diğer makamların sahiplerine göre tam bir üstünlük ve seçkinlik söz konusudur. Bu makamın sahipleri arasında benzerlik çok azdır. Diğer makamların sahipleri ise az çok birbirlerine benzerlik arz eder. Sonuç olarak diyebiliriz ki; varlığına ender rastlanan bu nisbet sahabede ilk basamakta gerçekleşiyordu. Onlar zamanın geçmesi ile kemal mertebelerini kat ediyorlardı. Daha sonra gelen nesiller ise; onlardan birinin anılan makamla teşrifi istenir ve sahabenin nisbet basamağına getirilmesi murat edilirse, cezbe ve sülûk mertebelerini kat edip bu iki makamın bilgilerini derc ettikten sonra ancak bu devlete eriştirilir. Sözü edilen nisbetin ilk başta zuhur etmesi

[109] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 71. Mektup
[110] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 25. Mektup
[111] El-Hâfız Ebu'l Kâsım Süleyman İbnü Ahmedü't-Taberânî, *El-Mu'cemü'l Kebîr,* Tahkik: Hamdi Abdülmecid Es-Selefî, Mektebetü İbni Teymiyye, Kâhire,1983, Hadis no: 1427, C.II, s. 96.
[112] İmam Rabbânî Ahmed Fâruk Es-Sirhindî, *Şiaya Reddiye*, Çev. İsmailağa Te'lif Heyeti, Siraç Yay., İstanbul, 2017, s. 125.

beşeriyetin efendisi olan Hz. Peygamberin sohbeti bereketine mahsus olan bir nimettir. Şu kadar var ki; bu bereketle ona tabi olanların da bazısı şereflenebilir. Ve bu kimselerin de sohbeti, daha işin başında yani henüz cezbe ve sülûk mertebelerini kat etmeden, iş bu yüce nisbetin zuhûruna vesile olabilir. Bu zamanda söz konusu nisbette, cezbenin sülûk öncesi gerçekleşmesinde olduğu gibi ancak indirâc'ü-nihâye fi'l-bidâye (manevî yolun sonunda kat edilecek mertebelerin yolun başında iken elde edilmesi) gerçekleşmektedir. Bundan fazlasına müsaade yoktur."[113]

İmam Rabbânî'nin sözlerinden anlaşılacağı üzere, sahabe seyr-i sülûke ihtiyaç duymaksızın sırf Peygamberin sohbetine nail olduklarından dolayı tasavvuf yolunda kat edilmeye çalışılan mertebeleri direkt olarak elde etmişlerdi. Onlardan sonra bir kimsenin manevi makamları elde etmesi ancak tasavvuf yoluna girerek seyr-i sülûkunu tamamlamakla mümkün olur. Fakat pek az kimseye sahabenin elde ettiği gibi daha yolun başındayken doğrudan bu nimet nasip olabilir. Bu da ancak Hz. Peygamberin sünnetine tıpkı sahabenin uyduğu gibi uymakla mümkün olmaktadır.

İmam Rabbânî'ye göre Hz. Peygambere tabi olmanın bazı dereceleri vardır. Bu dereceler şu şekilde sıralanabilir:

1. Derece: Müslümanların avâm kısmına ait olan derecedir. Kalbin tasdikinden, nefsin itmi'nan ve teslimiyetinden önce dinin hükümlerini yerine getirmek ve sünnete uymaktır.
2. Derece: Manevî hastalıkları gidermek, kötü sıfatları yok etmek, ahlakı güzelleştirmek gibi Hz. Peygamberin içle ilgili söz ve hareketlerine uymak. Bu derece, Seyr-i ilallah vâdisini ve çölünü aşan kimselere mahsustur.
3. Derece: Hz. Peygamberin hallerine, zevklerine ve vecdlerine ittiba'dır. Bu özellik velâyet makamı ile ilgilidir.
4. Derece: Birinci derecedeki şekil bakımından uymanın hakkatine bu derecede ulaşılır.
5. Derece: Hz. Peygamberin kemâlâtına ittibâ'dır. Bunda ilim ve amelin bir etkisi olmayıp, yalnız Allah'ın lütuf ve ihsanı ile elde edilir.
6. Derece: Hz. Peygamberin, mahbûbiyetine hâs olan bir kemalde ona ittibâdır.

[113] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 32. Mektup

7. Derece: Yukarıdakilerin hepsini içerisinde toplayan "nüzûl" makamında Hz. Peygambere tâbî olmaktır.[114]

İmam Rabbânî "Bunların tamamına eksiksiz uyan kişi, Hz. Peygambere ittiba' şerefine ulaşır. Bunlardan yalnız bir kısmında ittibâ edenler, kısmî tabîlerden olurlar. Zahir bilginleri birinci derecede tâbî olmayı kendileri için sürûr vesilesi sayarlar. Keşke onlar diğer dereceleri de isteselerdi." demektedir.[115]

Hz. Peygambere tabi olmaya çalışırken dikkat edilmesi gereken en önemli nokta bid'atlerden temizlenmiş bir sünnet anlayışına sahip olmaktır. Çünkü İmam Rabbânî'nin belirttiğine göre, dünya ve ahiret mutluluğuna erişebilmek için peygambere ve getirdiği şeriate ehl-i sünnet âlimlerinin açıkladığı şekilde tabi olmak gerekmektedir.[116] Öncelikle bu âlimlerin görüşleri doğrultusunda akideyi düzeltmek ve helal, haram, farz, vacip, sünnet, mendup, mübah ve şüpheli olanın ilmini öğrenmek ve mutlaka bu ilim ile amel etmek şarttır.[117] Bu ilimler öğrenilmediği takdirde, dinde olmadığı halde varmış gibi gösterilip, sonradan eklenen her türlü bid'at ve hurafelerden etkilenmek kişi için kaçınılmaz bir hâl alır.

İmam Rabbânî bid'ati tanımlarken Hz. Peygamberin fiillerini ikiye ayırmaktadır: Peygamberin fiillerinin bir kısmı örf ve âdet kabîlinden, diğer bir kısmı ise ibâdet kabîlindendir. Onun ibadet olarak yapmadığı herhangi bir şey sonraki devirlerde ibadet olarak kabul edilemez. Örneğin; cehrî (yüksek sesle yapılan) zikir. Peygamber zamanında böyle bir ibadet olmadığından dolayı İmam Rabbânî'ye göre cehrî zikir bid'attir. Ancak Rasulüllah'ın örf ve adet kabilinden yaptığı şeylerin dışındaki fiiller bid'at kabul edilmez. Zira örf ve adetler zamana ve mekâna göre değişebilir. Örneğin; peygamber zamanında olmayan ferace, şal ve şalvar gibi giysiler sonradan çıkmasına rağmen bid'at kabul edilmez. Zira ibadet kabilinden değil, örf kabilindendir.[118]

"Bid'atçı birisiyle dost olmak, kâfirle dost olmaktan daha zararlıdır." diyen İmam Rabbânî, "Bid'atçilerin en çirkin ve alçağı da Rasulullahın ashabına nefret duyguları taşıyandır." şeklindeki görüşünü "Şeriatı ve Kur'anı peygamberden sonra

[114] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 54. Mektup; Hayrettin Karaman, *İmam-ı Rabbânî ve İslam Tasavvufu*, İz Yay., İstanbul, 2013, ss.115-121.
[115] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 54. Mektup; Karaman, *İmam-ı Rabbânî ve İslam Tasavvufu* s.121.
[116] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 9. Mektup, 21. Mektup.
[117] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 75. Mektup
[118] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 231. Mektup

insanlara ilk ulaştıranlar ashab-ı kiramdır. Eğer ashab kötülenirse Kur'an ve sünnet de kötülenmiş olur." diyerek açıklamaktadır.[119]

Netice olarak İmam Rabbânî'nin sünnete mutaabat üzerinde en fazla duran mutasavvıflardan biri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Onun bu özelliği yaşadığı dönemde Peygamberin sünnetlerinin ve çizdiği yolun yerini Şiî-Bâtını fırkalar, Budist ve Hindû gelenekleri, bid'atlerle dolu tasavvufi tarikatlerin almasından kaynaklanmaktadır. İmam Rabbânî bir mektubunda manevî hal ve makamların Allah'ın inayetiyle kendi üzerine yağdırılmakta olduğunu, bundan sonra Hz. Peygamberin sünnetini diriltmekten başka bir arzusunun kalmadığını ifade etmektedir.[120] Özellikle mektuplarının çoğunda ehl-i sünnetin kurtuluşa erecek olan tek topluluk olduğundan söz eden İmam Rabbânî, daha gençlik yıllarında Peygamberliğin gerekliliğini savunmak üzere İsbâtü'n Nübüvve adlı eserini kaleme almış; sarayda hâkim olan İran asıllı Şîi ulemaya karşı ehl-i sünneti savunmak adına Reddiye yazmıştır. Ona göre sahabe-i kiram Hz. Peygamberin sohbetiyle şereflendikleri için seyr-i sülûke ihtiyaç duymaksızın mânevî mertebeleri Allah vergisi olarak kat etmiş olan kimselerdir. Manevî mertebeleri kat etmenin yolu Allah rasülüne mutabaattan geçer.

2.2. İBADET

Sözlükte "tapmak, tapınmak, kulluk etmek, boyun eğmek, alçak gönüllülük, itaat" anlamlarına gelen ibadet dini bir terim olarak "İnsanın Allah'a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O'nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu, belirlediği tutum ve gerçekleştirdiği davranışlar, Allah'ın emirlerini yerine getirip yasaklarından kaçınmak konusunda sâlikin gösterdiği çaba" anlamlarına gelmektedir.[121] Ayrıca Allah rızasına yönelik her türlü hareket ve davranış da ibadet kavramının kapsamına dâhildir.[122] Zira Allah, yapılan iyiliklerin ibadet olduğunu belirtmekte ve bir ayette kullarına: *"Allah'a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak*

[119] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 54. Mektup
[120] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 37. Mektup
[121] Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali b. Manzur el-Ensârî, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, C.III, 1955, s. 272; Ahterî, *Ahterî Kebîr*, C. II, s. 26; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 179; Mustafa Sinanoğlu, "İbadet", *DİA*, C. XIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1999, s. 233.
[122] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, s.156.

komşuya, yanınızdaki arkadaşa, yolcuya, elinizin altındakilere iyilik edin. Şüphesiz, Allah kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez."[123] buyurmaktadır.

İyilikler yapmak suretiyle Allah'a ibadet etmek ahirette karşılıksız bırakılmayacaktır. Bu konuda Allah *"Erkek olsun, kadın olsun, her kim mü'min olarak salih amel işlerse işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar.*"[124] buyurmakla iyilik yapanların mükâfatlandırılacağını beyan etmiştir.

Yukarıda bahsedilen salih amelin herkes tarafından bilinen anlamı; kişinin çevreye, topluma ve kendisine karşı yaptığı tüm faydalı iş ve davranışlardır. Fakat Rabbine itaat etmekle ilgili tüm işler de sâlih amel kavramının kapsamına dâhildir. İmam Rabbânî âyetlerde geçen salih amel yaparak kurtuluşa erenlerin, bu amelinin içeriğinin ne anlama geldiğini çok düşündüğünü ve sonunda Allah'ın inayeti ile anlamına muttalî olduğunu belirterek, salih amel ifadesi ile İslamın beş rüknu kastedildiğini açıklamıştır. Çünkü İslamın beş rüknu kötülüklerin ve günahların önünde bir engel olduğundan dolayı asıl olarak salih ameldir. Diğer yapılan iyiliklerin tamamı ise bu asla tâbidir.[125] İmam Rabbânîbu düşüncesine delil olarak Ankebut suresindeki şu ayeti göstermektedir: *"Şüphesiz namaz kötü ve iğrenç şeylerden alıkoyar."*[126]

İmam Rabbânî ibadetin gerekliliğine vurgu yapmış ve namaz, oruç, zekat, sadaka, dua gibi çeşitli ibadetler hakkında öğüt ve bilgi içerikli mektuplar yazmıştır. Bunlardan birinde namazı anlatan İmam Rabbânî, namazdaki tekbirlerin anlamını yorumladıktan sonra, namazın mü'minin miracı olduğuna işaret ederek Hz. Peygamberi miraç gecesinde şereflendiren kelimelerin namaz sonunda okunmasının emrolunduğunu söylemektedir. Bu sebeple İmam Rabbânî, namaz kılan kişinin namazını miraca çevirmesi ve namazda Allah'a son derece yakın olmayı dilemesi gerektiğini öğütlemektedir.[127] İmam Rabbânî'nin ibadetlere önem verme tavrı, onun irşatçı kişiliğinden kaynaklanmakta ve pek çok mektubunda kendini göstermektedir.

[123] Nisa 4/36.
[124] Nisa 4/24.
[125] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 304. Mektup
[126] Ankebut 29/45.
[127] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 304. Mektup.

O, her ne kadar sünnî kelam geleneği arasında yer alsa da pratikte selefî bir duruş sergilemekte ve inancı zikrettiği her yerde amele de vurgu yapmaktadır.[128]

İmam Rabbânî, kişinin ibadet esnasında yaşadığı manevî güzelliklerin Sübhan olan Allah'ın yardımı ile olduğunu ve Allah'ın kulunu terbiyesinden ve ihsanından kaynaklandığını belirtmektedir. İbadet esnasında kişinin kendinde bulduğu kusur ve eksiklikler ise insanın doğasındaki hebâsetten kaynaklanmaktadır. Hiçbir eksiklik Allah'a râci olamaz.[129] Çünkü o bütün noksanlıklardan münezzehtir.

İmam Rabbânî'ye göre "ubûdiyyet" kulun elde edebileceği en yüksek makamdır ve Kur'an ve sünnet yolu bu makama erenlerin keşiflerinin te'kidiyle ispatlanmaktadır.[130] Aynı görüşü paylaşan Kâşâniye göre de hakkıyla ibâdet eden kul, ubûdiyyet makamına ulaşır ki bu makam; makamların en üstünüdür. Allah Teâlâ'nın kulundaki tecellîlerinin en kâmili, en geneli, en yetkini ve en kıymetlisidir. Bu kişinin keşfinden daha yetkin bir keşf olmadığı gibi, tecellîsinden üstün bir tecellî de yoktur.[131]

İbadet, *"Ben insanları ve cinleri ancak bana kulluk/ibadet etsinler diye yarattım."*[132] ayet-i kerimesinde ifade edildiği üzere insanın yaratılış amacıdır. Pek çok ayette ibadetin gerekliliği vurgulanmaktadır. Bunlardan bir tanesi: *"Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah'a karşı gelmekten sakınasınız."*[133] şeklindeki ayet-i kerimedir.

İbadet, kulluk etmek anlamına geldiğinden dolayı ibadet edilmesi gereken tek varlığın yaratıcı olduğu bilinmektedir. İmam Rabbânî de ibadete layık olan tek varlığın tüm noksan sıfatlardan münezzeh ve kemal sıfatlar ile muttasıf, vâcibül vücud olan yüce Allah olduğunu, bunun dışında kalan hiçbir varlığın ise ibadete layık olamayacağını açıklamaktadır: İlahlık makamına layık olabilmek için varlığı zorunlu bir zat olmak gerekmektedir. İnsanlar varlığın zorunluluğu konusunda Allah'a bir şeyi ortak koşmazken ibadet konusunda ortak koşmaları akla ve mantığa

[128] Cağfer Karadaş, "İmam Rabbânî ve İtikadî Görüşleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 2000, C. IX, S. 9, s. 343.
[129] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 307. Mektup.
[130] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 266-267. Mektup; Aktaran: Algar, "İmam-ı Rabbani", *DİA*, s. 196.
[131] Kâşânî, *Letâifu'l İşarât,* s. 366.
[132] Zariyat 51/56.
[133] Bakara 2/21.

aykırı bir durumdur. Zira varlığın zorunluluğu konusunda ortağı olmayanın ibadet edilme konusunda da ortağı olmaması gerekmektedir.[134]

İbâdetin yalnızca Yaratıcının hakkı olduğunu belirten bir ayette *"Andolsun, "Allah, Meryem oğlu Mesih'tir" diyenler kesinlikle kafir oldu. Oysa Mesih şöyle demişti: "Ey İsrailoğulları! Yalnız, benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin. Kim Allah'a ortak koşarsa artık Allah ona cenneti muhakkak haram kılmıştır. Onun barınağı da ateştir. Zalimler için hiçbir yardımcı yoktur."*[135] şeklinde Allah'a şirk koşmanın kulluğa yaraşmayacağı, kulluk vazifesini ifa etmekte kusur eden kâfirlerin cezasının cehennem olacağı ifade buyrulmaktadır.

"Ben onlara, sadece bana emrettiğin şeyi söyledim: Benim de Rabbim, sizin de rabbiniz olan Allah'a kulluk edin (dedim.) Aralarında bulunduğum sürece onlara şahit idim. Ama beni içlerinden aldığında, artık üzerlerine gözetleyici yalnız sen oldun. Sen her şeye hakkıyla şahitsin."[136]

"İşte sizin Rabbiniz Allah. Ondan başka hiçbir ilah yoktur. O her şeyin yaratıcısıdır. Öyle ise O'na kulluk edin. O her şeye vekil (her şeyi yöneten, görüp gözeten)dir."[137] ayetleri de yaratıcının ibadete layık olan tek varlık olduğunu göstermektedir.

Hâl böyle iken Allah'tan başka bir varlığa farkında olarak ya da olmayarak kulluk etmek şirkten başka bir şey olamaz. Kişinin hayatında her şeyden üstün tuttuğu ve kendisine yegâne gaye edinerek uğrunda paralandığı her şey onun ma'bududur. İmam Rabbânî de bu konu üzerinde durarak tarikat şeyhlerinin "Maksadın ne ise ma'budun odur." sözünü açıklamaktadır: Kişi maksadına erişmek için elinden gelen gayreti sarf ederken o maksadına ulaşmak uğruna her türlü zorluğu göğüsler, hatta onun uğrunda alçalmayı dahi göze alabilir. Bu bakımdan bir şeyin maksat olması ibadet edilen olma makamında olmaya eş değerdir.[138]

Pekiyi kişinin yaratılışındaki bu arzu ve istekler hangi noktada onun ma'budu olur? Zira her insanın fıtratında bir şeyleri gaye edinme arzusu yatar. İmam Rabbânî buradaki ölçünün de şeriat olduğunu belirtmekte ve bir maksadın şeriate muhâlif olması sebebiyle Allah'a şirk olabileceğini; şeriat dairesinde olan bir maksadın ise

[134] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.III, 3. Mektup.
[135] Maide 5/72.
[136] Maide 5/117.
[137] Enam 6/102.
[138] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.III, 3. Mektup.

Rabbin arzularına muhalif olmadığından ötürü ma'bud konumunda değerlendirilemeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü kişinin şeriat ölçüsü içerisinde oluşan arzularının asıl maksadı, asıl ma'budu olan Allah'ın talimatlarına uymaktır.[139]

Sonuç olarak İmam Rabbânî en yüksek makamın kulluk/abdiyyet makamı olduğunu belirtmektedir. Abdiyyet makamı Rabbe karşı iteatkâr olmakla elde edilir. İmam Rabbânî'ye göre Allah dışındaki bir varlığa Allah'ın emirlerine ters olan bir konuda kayıtsız şartsız iteat etmek, o varlığa ibadet etmek anlamına gelir. Ancak şeriatin emrettiği hususları yerine getirmek konusunda duyulan arzu ve istekler -zaten Allah'ın emirleri olduğundan dolayı- bu kapsamda değerlendirilemez. Allah'ın rızasını öteleyip kulların rızasını ön plana çıkarmak, O'na karşı yapılan büyük bir saygısızlıktır. Hakiki kulluk makamına erişmek Allah'ın gayrı her şeye duyulan aşkı Allah aşkına çevirmek ve tek maksadın Allah'ın sevgi ve rızasını kazanmak haline gelmesi ile mümkün olur. Allah'ın sevgisi ve rızası ise sadece ihlâsla elde edilebilir.

2.3. İHLAS

İhlas sözlükte, "samimiyet, içtenlik, gösterişi bırakmak, bir şeyi içine karışmış ve değerini düşürmüş şeylerden arındırmak, bir nesneyi saf-katışıksız hale getirmek, ibadet esnasında gösterişi terk etmek, kalbi saflaştırmak, tasfiye ve durultma işini yapan fiil"[140] gibi anlamlara gelmektedir. Bir tasavvuf terimi olarak ihlas, "eylem ve ibadetleri yalnız Allah'a özgü kılıp başka düşüncelerden temizlemek, kalbi keder veren şeylerden kurtarmak, tam bir doğrulukla kullukta bulunmak, amellerinde Allah'tan başkasından karşılık beklememek, kulun bütün ibadet ve işlerinde Allah'tan başkasının rızasını gözetmemesi, kalbi onun sâfiyetine mâni olan her şeyden kurtarmak ve temizlemek, kulun işlediği her şeyden dolayı Allah Teâlâ'ya dönmesi yani her fiilini bir tevbe sebebi olarak görmesi"[141] demektir.

---

[139] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.III, 3. Mektup.

[140] Mütercim Âsım Efendi, *El-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît (Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi)*, Hzr. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, C.III, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2013, s.2901; Ahterî, *Ahterî Kebîr,* C. I, s. 19; Râğıp el-İsfehânî, *el-Müfredât,* s.154; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, C. XIV, s. 1227; Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta'rîfât Tasavvuf Istılahları*, Çev. Abdülaziz Mecdî Tolun, Litera Yay., İstanbul, 2014, s.68; Kâşânî, *Letâifu'l İşarât,* s. 43; Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'i-Dîn,* Çev. Ali Arslan, Merve Yay., İstanbul, 2016, C. IV, s. 794; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 181; Cebecioğu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 232.

[141] Cürcânî, *Ta'rîfât,* s. 68; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb,* Semerkand Yay., Çev. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi, C. IV, İstanbul, 2016, s. 72; Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kub el-Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 2016, s. 164; Süleyman Ateş, *İslam Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 2004, s.285;

İslama göre kişinin bütün inanç, duygu, düşünce ve amellerini kişisel haz ve çıkarlar için değil, Allah rızasına yönelik yapmasına ihlas denir. [142]

Herevî ihlası "Ameli her türlü karışıklıktan arındırmaktır" şeklinde tarif ettikten sonra ihlasın üç derecesinden bahsetmektedir:

1. Ameline karşılık beklememek ve kendi amelinden razı olmamak yani yaptığı amel ile böbürlenmemek.
2. Sâlikin elinden geleni yaptığı halde işlediği amelleri kendine nisbet etmekten utanması, gayret göstermeye devam etmesi ve amelini cömertlik pınarından kaynakanan tevfîkin nûrunda görmesi.
3. Ameli ilme uydurmak, hükmü gözetmek ve resmin köleliğinden kurtulmak sûreti ile ameli, amelden kurtarmak.[143]

İbadetin amacı Allah'a olan ihlas ve samimiyeti artırmak ve canlı tutmaktır. İhlas ve samimiyet, Allah'tan başka şeylere ilgi duymaktan ve kendini onlara kaptırmaktan soyutlanmış bir kalbe dayanmaktadır. Aksi halde yapılan ibadet sadece şekilden ibaret kalır. Salih amelleri yerine getirmeden kalp selametinden söz edilemez. Bunlar birbirine bağlı şeylerdir; tıpkı dünyada bedensiz ruhun ve ruhsuz bedenin varlığı düşünülemediği gibi Allah'ın emrettiği ibadetleri yapmaksızın samimiyetten söz edilemez.[144] Samimiyetsiz yapılan ibadet de; ibadet olarak kabul edilemez.

Allah Teâlâ bir ayetinde *"Vay o namaz kılanların haline ki onlar, kıldıkları namazdan habersizdirler."*[145] buyurarak samimiyetsiz bir şekilde yapılan ibadetin makbul olmayacağını ifade etmektedir. Başka bir ayette ise ihlastan uzak, riya için yapılan amellerin geçersizliği *"Ey imaın edenler, Allah'a ve ahiret gününe inanmayıp, insanlara karşı gösteriş olsun diye malnı infak eden gibi minnet ve eziyet ederek sadakalarınızı geçersiz kılmayın..."*[146] şeklinde ifade edilmiştir.

İbadette ihlasın önemine vurgu yapan bir başka ayette ise *"De ki: Rabbim adaleti emretti. Her secde yerinde yüzlerinizi (ona) doğrultun. Dini Allah'a has*

Cebecioğu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 232; Uludağ, "İhlâs", *DİA*, C. XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2000, s.535.

[142] Ramazan Muslu, "Tasavvufî Terbiye ve Ahlak", *Tasavvuf El Kitabı*, Editör: Kadir Özköse, Grafiker Yay., Ankara, 2015, s.389.

[143] Hâce Abdullah El-Ensârî El-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn (Tasavvufta Yüz Basamak Menâzilü's-Sâirîn- 'İlelü'l-Makâmât-Elf Makâm)*, Çev. Abdürrezzak Tek, Emin Yay., Bursa, 2017, s. 27.

[144] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 39. Mektup.

[145] Maun 107/4-5.

[146] Bakara 2/264.

kılarak ona ibadet edin. Sizi başlangıçta yarattığı gibi (yine ona) döneceksiniz."[147] ifadeleri yer almaktadır. "İbadeti Allah'a has kılmak" yaptığı ameli samimi bir şekilde sırf Allah için yapmak anlamına gelir. Kul yaptığı ibadette ihlastan uzak olup gösteriş yapmak amacını güttüğü zaman ibadet edilen varlık, Rabbi değil de gösteriş yapmayı dilediği kimse olur. "*Kim Rabbine kavuşmayı arzu ediyorsa salih amel işlesin ve yapmış olduğu ibadette hiç kimseyi Rabbine ortak koşmasın."*[148] ayetinde de "Rabbine ortak koşmak" ifadesinden ihlasın zıttı olan riya[149] anlaşılabilir.

Fudayl b. İyaz: "Kim insanlar için (görmesinler diye) ameli terk ederse bu riyadır. İnsanlar için (görüp takdir etsinler diye) amel etmek şirktir. İhlas bu iki kaygıdan da kurtulmaktır." şeklinde ihlası tarif etmiştir.[150]

Hakk'tan değil de halktan beklentiler içerisinde yapılan ameller ihlastan uzak, riya ile yapılmış olur ki bunun Allah katında hiçbir değeri yoktur. Bunu Şeyh Sâfî şu kıta ile dile getirmiştir:

Minnet beklenen ekmeğin olur mu hiç değeri?
Taş üstüne tohum eken, eli böğründe kalır;
Minnet lokmaları ateş gibi yakar ciğeri,
Hakk rızası için veren, ecrini Haktan alır.[151]

İmam Rabbânî, riyaya meylettirecek her türlü amelden uzak durulması gerektiğini açıklayarak, nafile namazların cemeatle kılınmasının kişiyi riyaya düşürme ihtimalinden dolayı mekruh olacağını belirtmektedir. Ona göre, kandil gecelerinde iki yüz, üç yüz kişilik büyük cemeatlerle camilerde namaz kılan ve bu tür bir toplanmanın güzel olduğunu kabul edenler fakihlerin ittifakıyla mekruh işlemektedirler. Çünkü çirkin olanı güzel karşılamak, çirkinliktir. Haramın mübah olduğuna inanmak insanı küfre götürür; mekruhun güzel olduğunu zannetmek ise bunun yalnızca bir derece altındadır.[152]

---

[147] Araf 7/29.
[148] Kehf 18/110.
[149] Riya sözlükte: Gösteriş, ikiyüzlülük, sahtekârlık anlamına gelir. Terim olarak: Hakk rızası için yapılmayıp başkaları düşünülerek yapılan samimiyetsiz işler ve ihlassız ibadetler, demektir. Bkz. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 297; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 402.
[150] Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* Çev. Dilaver Selvi, Semerkand Yay., İstanbul, 2014, s. 417.
[151] Eşrefoğlu Abdullah Rûmi, *Tam Müzekkin-Nüfus Nefisleri Temizleyen*, Çev. Ali Rüştü Oran, Salâh Bilici Kitabevi, İstanbul, ty., s. 368.
[152] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 39. Mektup.

Yukarıda anlatıldığı gibi kul yaptığı amelleri yalnızca Allah rızasını gözetmek sûretiyle samimi olarak yerine getirmelidir. Buna emr-i bil ma'ruf nehy-i anil münker görevi de dâhildir.*"Ey kavmim, ben bunun karşılığında sizden hiçbir ücret istemiyorum. Benim ücretim, beni yaratandan başkasına ait değildir. Akıl erdirmeyecek misiniz?"*[153] ayetinde görüldüğü üzere insan boynunun borcu olan bu vazifeyi yalnızca karşılığını Allah'tan bekleyerek yapmalıdır. Kişinin bu vazifeyi yaparken elde etmek istediği şey; para pul, mal mülk, makam mevki vs. değil, yalnızca Allah rızası olmalıdır. Her türlü dünyevî arzulardan sıyrılmak ancak kalp tasfiyesi ve nefis tezkiyesini sağlamakla mümkün olur ki bunun için tasavvufî bir eğitime gerek vardır.

İmam Rabbânî'ye göre şeriatin üç parçadan ibaret olduğu ve bu parçaların ilim, amel ve ihlas olduğu "İbadet" konusunda anlatılmıştı. İmam Rabbânî bir mektubunda seyri sülûkün amacının bu üçüncü parça olan ihlas makamını temin etmek olduğunu ifade etmektedir. Tarikat ve hakikat, ihlasın gerçekleşmesi hususunda şeriate yardımcı olmaktadır. [154] Çünkü tarikat sayesinde kötü ahlaktan temizlenen kalp, gösterişten uzak mütevâzî bir şekilde Rabbine yönelir. Böylece samimiyet sağlanmış olur.

Hülâsâ bir kimse seyrü sülûkünü tamamlayarak kalbini tüm havatırdan temizlemedikçe ihlası elde edemez. Tasavvuf ihlasın hâsıl olması için en büyük yardımcıdır. Tarikatteki kişi çalışıp çabalamak suretiyle havatırı kalpten atar, hakikat mertebesine ulaşan kişi ise çabalamaksızın ihlasın hakikatine mazhar olur.[155] *"Ancak tevbe edenler, hallerini düzeltenler, Allah'a sımsıkı sarılanlar ve dinlerini katıksız olarak Allah için (halis) kılanlar başka; işte onlar mü'minlerle beraberdirler. Allah mü'minlere büyük bir ecir verecektir."*[156] ayetinden anlaşıldığı üzere ihlası elde etmek isteyen kul, mânevi temizliğini sağlayabilmek için evvela büyük ve küçük tüm günahlarını terk etmeli ve bu günahlardan pişmanlık duyarak tevbe etmelidir.

[153] Hud 11/51.
[154] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 40. Mektup.
[155] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 60. Mektup.
[156] Nisa 4/146.

2.4. TEVBE

Tevbe sözlükte "pişmanlık, nedamet, dönme" gibi anlamlara gelmekte olup; bir terim olarak "Kalpteki kötülükte ısrar düğümünü çözerek kötülük ve günahlardan pişman olup hakka yönelme, kâfirlerin küfürden fâsıkların da kötü huylardan hakka yönelmesi, dinde yerilmiş şeyleri terk edip övgüye layık olanlara yönelme, her türlü kötü halden her türlü iyi hale yönelme" anlamlarına gelmektedir. [157] Hucvirî ve Kuşeyrî lügatta *dönmek* anlamına gelen tevbeyi, istilahta *Allah'ın yasakladığı şeylerden Allah'ın hoş ve güzel emirlerine dönmek* şeklinde tanımlar.[158]

Cüneyd-i Bağdâdî tevbeyi "Günahı unutmaktır" şeklinde tanımlamış; Kelâbâzî ise Cüneyd'in bu tanımını şöyle açıklamıştır: Günah olan fiilin zavkini ve izini kalbinden öylesine çıkaracaksın ki, ruhunda bundan eser kalmasın. Böylece hayatta bu günahı kesinlikle tanımamış bir kişi haline gelirsin. Yani günah işlediğin zaman Allah'ın heybet ve azameti gönlünü öylesine kaplasın ki günah ve onun bıraktığı iz aklına gelmesin.[159]

Herevî'ye göre kişi günahını tanımadıkça tevbe etse bile bu, hakikî tevbe sayılmaz. Günahını tanımayan kişi; günah işlediğinde Hakk'ın korumasından çıkar, günahı gerçekleştirdiğinde sevinip ferahlar ve Hakk'ın kendisini gördüğüne kesin olarak inandığı halde günahını telâfi etmek yerine onda ısrar eder.[160]

Gazzâlî tevbeyi "Tevbe; ilim, hâl ve fiil den müteşekkil olan bir mânâdır." şeklinde tanımlamaktadır. Günahların zararının büyüklüğünün ve kul ile sevdiği (Allah) arasında bir perde olduğunun farkına varmak "ilim"dir. Bu ilme sahip olan kişinin kalbi, günahlar sebebiyle sevdiğinin elinden gideceği için elem duymaya başlar ki buna "pişmanlık" denir. Bu elem kalbi kaplayınca kalpte bulunan elemden hal, mâzi ve istikballe alâkası bulunan bir fiilî irade ve kastetme adı verilen "hâl" doğup meydana gelir. Bu hâlin şimdiki durumla alâkası; kişinin yapmış olduğu günahı terk etmesi, istikbal ile alâkası bir daha işlememeye azmetmesi, mâzi ile alâkası yaptığı hatâları telâfî yoluna gitmesidir. Bu hâli elde eden kişinin kalbi iman

---

[157] Mütercim Âsım Efendi, *Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît,* C.I, s.292; Ahterî, *Ahterî Kebîr,* C. I, s. 171; Kâşânî, *Letâifu'l İşarât,* s. 156; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 355; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 493; Ateş, *İslam Tasavvufu*, s. 193; Bekir Topaloğlu, "Tövbe", *DİA*, C. XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2012, s. 279; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler,* s.159.
[158] Hucvirî, s. 357; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 240.
[159] Kelâbâzî, *Ta'arruf,* s. 155.
[160] Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn,* s. 7.

nuru ile aydınlanarak sevgi ateşi ile yanmaya başlar. Bu ateş onu elinden kaçırdığı fırsatları telâfî etmek için harekete geçirir. Buna tevbe denir.[161]

Sühreverdî'ye göre tevbe her makamın aslı ve dayanağı, her hâlin anahtarıdır. O, tevbeyi bir binanın yapıldığı arsaya teşbih etmektedir: Arsa olmadan bina yapılamayacağı gibi, tevbe etmeyen bir kimsenin makam ve halleri elde etmesi mümkün değildir. Kişinin manevi hal ve makamları elde edebilmesi için kâmil bir iman ile birlikte ilki tevbe olan şu üç vasfı taşıması gerekmektedir:

1. Tevbe-i Nasuh (Samimi tevbe)
2. Zühd
3. Zahiren ve bâtınen amel etmek[162]

Sühreverdî iman dâhil olmak üzere bu dört aslın hakikatine sahip olan kişinin manevi doğumunu gerçekleştirerek göklerin melekûtuna yükselebileceğini, Kur'an'ın manalarını anlayıp zevk boyutunda kavrayabileceğini düşünmektedir. Ona göre bu dört vasfın tamamlanması "az yemek, az uyumak, az konuşmak ve insanlardan uzak durmak" ile sağlanır.[163] Bu davranışlar yukarıda bahsedilen dört aslın oluşmasını sağlayarak kişinin mânevî mîladını gerçekleştirmesine katkıda bulunur. Tüm bu nimetler mahzâ Allah'ın rahmet sıfatının bir gereğidir.

Öncelikle Allah Teâlâ, tevbeleri rahmeti ile kabul edeceğini belirtmekte ve tövbekâr kullarını *"Rabbinizden bağışlanma dileyin, sonra O'na tevbe edin. Gerçekten benim Rabbim, esirgeyendir, sevendir."*[164] *"Ancak tevbe edenler, (kendilerini ve başkalarını) düzeltenler ve (indirileni) açıklayanlar(a gelince); artık onların tevbelerini kabul ederim. Ben, tevbeleri kabul edenim, esirgeyenim."*[165] "*Ancak bundan sonra tevbe edenler, salih olarak davrananlar başka. Çünkü Allah, gerçekten bağışlayandır, esirgeyendir."*[166] Şeklinde müjdelemektedir. İmam Rabbânî, Rahman ve Rahim olan yüce Allah'tan af dilerken onun merhametini vesile

[161] Gazzâlî, *İhyâ*, C. IV, s. 10.
[162] Sühreverdî, *Avârifü'l Meârif*, s.614.
[163] Adem Çatak, *Şihabüddin Sühreverdî Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, Gümüşhane Üniversitesi Yay., Ankara, 2012, s.183.
[164] Hud 11/90.
[165] Bakara 2/160.
[166] Ali İmran 3/89.

kılarak: *"Allah'ım! Mağfiretin günahlarımdan daha geniştir. Rahmetin amelimden daha çok ümit vericidir."*[167] şeklinde dua etmeyi tavsiye etmektedir.

Tevbe'nin Allah katında kabul görmesi için nasuh tevbe[168] olması şarttır. Allah Teâlâ bir ayetinde *"Ey iman edenler! Allah'a içtenlikle (nasuh tövbe ile) tövbe edin. Umulur ki, Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter, peygamberi ve onunla birlikte iman edenleri utandırmayacağı günde Allah sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokar. Onların nurları önlerinden ve sağlarından aydınlatır, gider. "Ey Rabbimiz! Nûrumuzu bizim için tamamla, bizi bağışla; çünkü senin her şeye hakkıyla gücün yeter" derler."*[169] şeklinde tevbenin içtenlikle ve eski hatalara tekrar dönmeme kararlılığı ile yapılmasını emretmektedir.

Yukarıdaki ayeti tefsir eden Ebû Tâlib El-Mekkî, "nasuh" kelimesinin kökünü ve hangi anlama geldiğini açıkladıktan sonra "nasuh tevbe"yi, hiçbir şeye bağlı olmayan ve hiçbir şeyin de kendisine bağlı olmadığı, sırf Allah için olan tevbe şeklinde yorumlamaktadır. Sonra bu yorumunu,"hiçbir kötülüğe bulaşmadan istikâmetle taate devam etmek, imkân bulunduğunda her hangi bir günaha girme düşüncesine sahip olmamak, şehvetini ve kalbî hislerini birleştirerek hevâsı için günah işlediği gibi aynı günahı sırf Allah rızası için terk etmek" şeklinde açıklamaktadır.[170]

Hucvirî ve Kuşeyrî tevbenin kabulü için üzüntü duymak, günahı terk etmek ve bir daha işlememeye azmetmek şeklinde üç şarttan bahsettikten sonra, bu şartlara bağlı olarak; tevbenin sebeplerinin de üç tane olduğunu belirtmektedir:

1. **Tâibin tevbesi (tevbe) :** Ceza görme korkusu ve kötü işten dolayı üzüntü duyma gönle hâkim olunca pişmanlık meydana gelir. Bu kısım büyük günahlardan taate dönmek demektir.
2. **Münîbin tevbesi (inabe):** Nimete rağbet etme arzusu kalbe geldiği zaman, işlenilen suçlardan dolayı bu nimeti kaybetme korkusuyla pişmanlık duyulur. Bu kısım, küçük günahlardan muhabbet haline dönüştür.

[167] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 222. Mektup.
[168] Tevbe-i Nasuh: Bir daha eski durumuna dönmeme azmi ile yapılan samimi ve ciddi tevbe. Bkz. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 356.
[169] Tahrim 66/8.
[170] Ebû Tâlib El-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb,* C. II, s. 184.

3. **Evvâbın tevbesi (evbe):** Allah'ın her şeyi gördüğü bilincine ulaşan kimse işlediği suçtan hayâ eder ve bu utanç duygusu pişmanlığa sebep olur. Bu kısım ise nefisen Allah'a dönmektir.[171]

Tevbe konusunda Kuşeyrî ve Hucvirî'nin sınıflandırmasına yakın bir sınıflandırma yapan Zünnûn el-Mısrî'ye göre avamın tevbesi günahlardan, havassın tevbesi gafletten, peygamberlerin tevbesi de başkalarının yetiştiği mertebelere yetişememelerindendir.[172]

Serrac'a göre tevbe verâı gerektirir.[173] Yani tevbe eden bir kişi, kendisini her türlü haramlardan ve şüphelilerden sakındırmadıkça gerçekte tevbe etmiş olmaz. Buna göre Serrac tevbenin kabul olunma şartlarına verâ sahibi olmayı eklemiştir.

İmam Rabbânî'ye göre ise tevbenin anahtarı Allah'ı zikretmektir. Çünkü bu, günahları yok etmek ve çirkinliklerden kurtulmak için bir vesiledir.[174] Bir kimse küfür karanlıkları ve şirk lekelerine dalmış dahi olsa kelime-i tevhid zikrini içselleştirdiği takdirde onun günahları yok olabilir. Tıpkı Hz. Peygamberin ümmetinden büyük günah sahiplerine şefaat edeceği gibi, bu zikir günahkârlara şefaatçi olur.[175] Yeter ki kişi Allah'ın rahmetinden ümidini kesmesin... Allah dostlarından birisi: *"Allah katında asilerin boyun bükmesi iteatkarların böbürlenmesinden daha sevimlidir."* demiştir.[176] *"Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir."*[177] ayeti Allah'ın günahkar kullarına verdiği bir müjdedir.

İnsan daima rabbinden af dileme halinde olmalıdır. Çünkü insandan bilerek veya bilmeyerek pek çok hata, isyan ve günah sâdır olabilir. Günahları küçük görüp önem vermeksizin onları işlemeye devam etmek büyük bir hatadır. Âlimler demişlerdir ki *" Küçük günahta ısrar büyük günaha götürür; büyük günahta ısrar ise küfre götürür."*[178] Nasıl tevbe edileceğini bize öğreten Allah Teâlâ kullarına, şu şekilde dua etmeyi tavsiye etmektedir: *"Rabbimiz! Bizim günahlarımızı ve*

[171] Hucvirî, *Keşf'l-Mahcûb*, s. 357; Kuşeyri, *Risâle,* ss. 240-245.
[172] Sühreverdî*, Avârifü'l Meârif*, s. 629.
[173] Serrac, *el-Lüma'* s. 44.
[174] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 308. Mektup.
[175] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 37. Mektup.
[176] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 76. Mektup.
[177] Furkan 25/70.
[178] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 96. Mektup.

işlerimizdeki taşkınlıklarımızı bağışla ve yolunda ayaklarımızı diret., kâfirler gürûhuna karşı da bize yardım et."[179]

Pişman olmaksızın bilerek ya da umursamaksızın gafletle yapılan günahlar karşısında yaratıcısından uzaklaşan kul, nefsine yaklaşmaya başlar. Nefsine yaklaştıkça Allah Teâlâ'ın kulluğundan nefsinin kulluğuna doğru yol alır. Nefsinin kölesi olan bu kimse Allah'ı terk ettiği için Allah da onu terk eder. Zira AllahTeâlâ: *"Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin."*[180] *"Kim de beni anmaktan yüz çevirirse şüphesiz onun sıkıntılı bir hayatı olacak ve biz onu, kıyamet günü kör olarak haşr edeceğiz."* buyurarak kendisini unutanı unutacağını ve nefsin kulu olan kimse üzerindeki nimetlerini çekeceğini belirtmektedir. Başka bir ayette ise *" Size her ne isabet ederse o yaptıklarınızın karşılığıdır. Allah yine de çoklarını affediyor."*[181] buyurmakla her zaman için tövbe kapısını açık bırakmıştır.

Bazen insanın başına gelen sıkıntılar günahlarına bedel olabilir. İmam Rabbânî, sahabenin başına gelen sıkıntıların hatalarına kefaret olacağını söyledikten sonra kendi başına gelen sıkıntıların da aynı şekilde günahlarının kefareti olacağını düşündüğünü belirtmektedir. Fitnelerin yaygınlaştığı zamanlarda Allah'a boyun bükerek af dilemenin gerekliliğine vurgu yapan İmam Rabbânî, şu ayeti dile getirmektedir:[182] *"Rabbimiz! Unutursak veya hataya düşersek bizi sorumlu tutma. Ey Rabbimiz! Bizden öncekiler yüklediğin gibi bize de ağır bir yük yükleme. Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği işler de yükleme! Bizi affet! Bizi bağışla! Bize acı! Sen bizim mevlamızsın. Kafirler topluluğuna karşı bize yardım et."*[183]

İmam Rabbânî, her kulun gece yatmadan önce nefis muhasebesi yapmasının gerekliliğinden söz etmektedir. O'na göre bu muhasebe, işlediği günahlardan istiğfar edip hayırlı amellere şükretmek ile yapılabilmekte ise de bundan daha faziletli bir muhasebe yolu vardır ki o da gece yatmadan önce yüz defa tenzih[184], tahmid[185] ve tekbir[186] zikirlerini okumaktır. Çünkü istiğfarda günahların örtülmesi istenirken tenzih zikrinin tekrarında tamamen yok olunması istenmektedir. Tahmid Allah'ın

[179] Âli İmran 3/147.
[180] Bakara 2/152.
[181] Şûrâ 42/30.
[182] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 75. Mektup.
[183] Bakara 2/286.
[184] Tenzih: "Sübhânellah" zikri. Anlamı: Allah tüm noksanlıklardan müzezzehtir.
[185] Tahmid: "Elhamdülillah" zikri. Anlamı. Hamd âlemlerin rabbi olan Allah'a mahsustur.
[186] Tekbir: "Allâhü Ekber" zikri. Anlamı: Allah en büyüktür.

ihsanına ve bütün nimetlerine şükrü kapsamaktadır. Tekbirde ise bu şükrün ve özür dilemenin Allah'ın şanına layık olamayacağını ve onun çok daha yüce olduğunu izhar etmek vardır.[187] Bunlara zikir konusunda ayrıyeten değinilecektir.

İmam Rabbânî, kula gençlik yıllarında iken Allah Teâlâ'nın tevbe etmeyi nasip etmesini büyük bir ihsan ve güzel bir nimet olarak değerlendirmektedir. Diğer bütün nimetleri bu nimetin yanında, denizin yanındaki bir damla suya benzetmektedir. Tevbe, Allah'ın rızasına erdiren bir nimet olması sebebiyle dünyevî ve uhrevî tüm nimetlerin üstünde yer almaktadır. Zira şu ayet buna işaret eder: "*Allah'ın rızası ise hepsinden büyüktür*."[188]

Sonuç olarak denilebilir ki, mutasavvıflara göre seyr-ü sülûk kapısının ilk anahtarı olan tevbe, İmam Rabbânî'ye göre Allah'ın kullarına bahşettiği bir nimet olması hasebiyle herkese nasip olamaz. Çünkü nimeti Allah dilediği kula ihsan eder. Ancak bir kul tevbe etmeyi dileyip şartlarını kendinde bulundurduğu zaman, Allah Teâlâ kuluna bu yüce nimeti rahmeti gereği bahşeder. Bu nimet sonucunda kalbi tasfiye ve nefsi tezkiye olan kul nefsinin esaretinden kurtularak özgürlüğüne kavuşur. Gerçek özgürlük insanın kendi yaratılış gayesini hatırlayarak buna uygun yaşamasıdır. Her daim Allah'ı hatırlaması ve anması yaratılış gayesi olan kulluğun gereğidir.

2.5.ZİKİR

Lügatta "anmak, hatırlamak, yâd etmek, bir şeyi unutmayıp hatırda tutmak, övgü ve senâ"[189] gibi anlamlara gelen *zikir*; bir tasavvuf terimi olarak "Kulun Rabbi'ne yaklaşmasını sağlayan en büyük ibadet[190], Allah'ın isimlerini sesli veya kalbî olarak söylemekle Allah'ı hatırlamak, tarikat ehlinin ve sûfî cemaatlerin bir yerde toplanarak şeyhin gözetiminde belli ibareleri belli bir hareket düzeni içinde söylemeleri[191], gafleti def etmek[192], korku veya sevginin çokluğu sebebiyle gaflet

[187] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 309. Mektup.
[188] Tevbe 9/7; İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 146. Mektup..
[189] Mütercim Âsım Efendi, *Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît,* C.II, s. 1963; Ahterî, *Ahterî Kebîr,* C. I, s. 328; Uludağ, *Tasavuf Terimleri Sözlüğü*, s. 393; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 546; Ateş, *İslam Tasavvufu,* s. 208.
[190] Kâşânî, *Letâifu'l İşarât,* s. 248.
[191] Uludağ, *Tasavuf Terimleri Sözlüğü*, s. 393.
[192] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.II, 25. Mektup.

meydanından müşahede alanına çıkış[193] dervişin hayat suyunun ilk çıktığı pınarın fışkırdığı yere yani Evvel'e (Allah'a) doğru yaptığı manevî yolculuk"[194] gibi anlamlara gelmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayette geçen zikir kelimesinin farklı anlamlar ifade ettiği görülmektedir. Bu anlamlardan bazıları şunlardır: *"hatırlamak"*[195], *"anmak, söylemek, sözünü etmek"*[196], *"diline dolamak, yermek"*[197], *"nikâh talebinde bulunmak, evlilik teklif etmek"*[198], *"düşünmek"*[199], *"öğüt almak"*[200], *"düşünmek ve öğüt almak"*[201], *"hatırlamak ve anlamak"*[202], *"düşünmek ve hatırlamak"*[203], *"belleyip düşünmek"*[204], *"tanımak"*[205], *"şan ve şeref"*[206], *"şeref ve öğüt"*[207], *"Şanlı, öğütlü, dini öğreten, ibret dersi veren Kur'an"*[208], *"kıssa, haber, anı"*[209], *"kitap, Tevrat ve İncil"*[210]

Geylânî de "zikir" kelimesinin geçtiği bazı ayetleri sıralayarak bu ayetlerdeki zikir kelimelerinin ifade ettiği anlamları açıklamaktadır.[211] Bu anlamlar: Tevrat[212], Kur'an[213], Levh-i Mahfuz[214], öğüt[215], rasul[216], şeref[217], ikindi namazı[218], Cuma namazı[219], şefaat[220], taat ve mağfiret[221], pişmanlık[222], tekbir[223]dir.

---

[193] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 546.
[194] Ethem Cebecioğlu, *Nokta-i Süveydâ*, Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği, Ankara, 2017, s.16.
[195] Âli İmran 3/135; Bakara 2/40,47,122; Maide 5/20;İbrahim 14/6; Mü'min 40/44.
[196] A'lâ 87/14-15; Müzemmil 73/8; İnsan 76/25; En'am 6/118; Kehf 18/63;Muhammed 47/20; A'raf 7/205.
[197] Enbiya 21/3,60.
[198] Bakara 2/235.
[199] A'raf 7/69,74,86; Meryem 19/67; Bakara 2/231.
[200] Müddessir 74/55-56; Saffat 37/13.
[201] Abese 80/12.
[202] Ğafir 40/44.
[203] Enfal 8/26; Bakara 2/231.
[204] Bakara 2/63.
[205] Abese 80/12.
[206] İnşirah 94/4; Enbiya 21/10; Mu'minûn 23/71.
[207] Zuhruf 438/44.
[208] Sa'd 38/1.
[209] Kehf 18/83.
[210] Nahl 16/43; Enbiya 21/7; Enbiya 21/24; Saffat 37/168.
[211] Geylânî, *Gunyet'üt Tâlibîn,* ss. 688-690.
[212] Enbiya 21/7,
[213] Enbiya 21/50.
[214] Enbiya 21/105.
[215] Enam 6/44.
[216] Talak 65/10.
[217] Zuhruf 43/44.
[218] Sad 38/32.
[219] Cuma 62/9.
[220] Yusuf 12/40.
[221] Bakara 2/152.
[222] Âli İmran 3/135.

Herevî zikri, "gaflet ve nisyandan kurtulmaktır" şeklinde tanımladıktan sonra zikrin üç mertebesinden söz etmektedir:

1. **Zahirî zikir:** Övgü, dua ve hukukullaha riayetten ibaret olan zâhiri zikir.
2. **Gizli zikir:** Fütûrdan (şühûda engel olan her türlü perdelerden) kurtulup, şühûd ile kalmak ve müsâmerenin (Hakk'ın huzurunda bulunma bilincinin) devam etmesi.
3. **Hakîkî zikir:** Hakk'ın seni zikrettiğinin şühûduna varmak, kendi zikrini müşâhededen kurtulmak ve zikre devam ederken zikirde kendini fail olarak görmenin Hakk'a iftira olduğunu bilmek.[224]

Allah Teâla pek çok ayette kullarına zikri emretmektedir. Çünkü Allah'ı anmak kişinin imanını ayakta tutar ve inancını törpüler. Zira hatırlanmayan şey unutulmaya, unutulan ise kalpten yok olmaya mahkûmdur.*"Gerçek mü'minler onlardır ki; Allah zikredildiği/anıldığı zaman kalpleri titrer (cezbelenir). Ve onlara Allah'ın âyetleri okunduğu zaman onların îmânlarını arttırır ve Rab'lerine tevekkül ederler."*[225] ayetinden anlaşıldığı üzere zikir, imanın kuvvetlenmesini sağlayan bir ameldir.

İmânı, zikir sayesinde kemâl dereceye ulaşan kişi dünya ve ahiret saadetine nâil olur. Zira Allah *"İman edip salih ameller işleyenler, işte öyleleri de cennet ehlidirler ve orada ebedî kalıcıdırlar."*[226] buyurmaktadır. Dolayısıyla âdemoğullarının saadeti ve kurtuluşu Allah'ı zikretmeye bağlıdır.[227] Bu yüzden İmam Rabbânî'ye göre sâlik beş vakit namazını eda ettikten sonra da bütün vakitlerini Allah'ı anmak ile geçirmelidir. Her zaman Allah'ı zikretmeli ve kalbi ondan başka hiçbir şeyle meşgul olmamalıdır. Zira Allah şöyle buyurmaktadır: *"Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar…"*[228] Buradaki anmak, kalp ile hatırda tutmaktır; sâlik görünüşte dünyevî uğraşlarla meşgul olsa da kalbi her dâim zikir halinde olmalıdır. Ateşin düştüğü yeri yakıp kül ettiği gibi, zikir de kalpteki her türlü günahları yakıp kül eder.[229] Allah'ı

---

[223] Bakara 2/203.
[224] Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn,* s. 45.
[225] Enfal 8/2.
[226] Bakara 2/82.
[227] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* c.I, 190. Mektup.
[228] Âli İmran 3/191.
[229] Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, Sad. Faruk Meyan, Veli Yay., İstanbul, 1981, s. 42.

anmayı terk eden kalp ise onun yerine başka şeyler koyar ve onun kalbi, gıdasını alamayıp yanlış şeylerle beslendiğinden dolayı hastalığa dûçar olur.

Kalp hastalığını yok etmek ve manevî sakatlığa çare bulmak ancak Allah Teâlâ'yı çok zikretmekle mümkün olur.[230] İmam Rabbânî Allah'ı zikretmenin gerekliliğini şu şiirle dile getirmektedir:

"Her dâim Hakk'ı zikretmek gerek,
Çünkü zikir kalplerin cilası ve ruhun gıdasıdır."[231]

Zikri ihlas ile ilişkilendiren Kelâbâzî hakiki zikri "zikir esnasında Allah'tan başka her şeyi unutmaktır" şeklinde tarif etmektedir.[232] Buna göre zikir, insanın tüm benliğini kuşatmadığı müddetçe gerçekten yapılmış olamaz. Gözün zikri: Allah için gözyaşı dökmek; kulağın zikri: Allah'ın ahkâmını dinlemek; dilin zikri: hamd ve senâ; elin zikri: cömertlik; ayağın zikri: Allah'a ibadet etmek; kalbin zikri: korku ve ümit; ruhun zikri ise teslimiyet ve rızadır.[233] Tüm azaları ile Allah'ı zikreden kul zikrin hakikatine ulaşmış olur.

Allah'ı anmak demek olan zikir kelimesi, bazen tarikatlerdeki belli şekil ve kurallara dayalı ritüel anlamında kullanılmaktadır. Tarikatlerin temeli olan zikir, çoğu zaman tarikatlere göre birbirinden farklı şekillerde toplu olarak yapılmakta ve farklı isimlerle anılmaktadır:

1. **Semâ:** İlk asırlarda mûsikî anlamına gelen semâ, daha sonraki asırlarda Mevlevî tarikatinin zikrine verilen isimdir.
2. **Hatm-i Hâcegân:** Nakşibendiyye tarikatinde şeyhin huzurunda oturarak toplu halde ve sessiz icra edilen zikirdir.
3. **Darb-ı Esmâ:** Halvetîlerin toplu zikridir. Halka halinde oturarak ve hafifçe sallanarak yapılan zikirdir.
4. **Zikr-i Kıyam:** Rifâî ve Sa'dîlerin ayakta ve sesli olarak yaptıkları zikirdir.
5. **Devrân:** Kâdirî zikri olup ayakta, oturarak ve dönerek yapılır.

[230] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 166. Mektup.
[231] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 92. Mektup.
[232] Kelâbâzî, *Ta'arruf,* s. 169.
[233] Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan, *Envarü'l Aşıkîn*, Sad. H. Mahmud Serdaroğlu, A. Lütfi Aydın, Çelik Yay., İstanbul, ty., s. 421.

6. **Bedevî topu:** Bedevîlikte esas olan kalbî zikir olmakla birlikte, zamanla cehrî zikir de önem kazanmış, oturarak veya ayakta yapılmıştır. Bedevi ayini sırasında heyecanları artan dervişlerin birbirlerine sarılarak zikre devam etmesine "bedevi topu" denilmiştir.

7. **Zikr-i Erre:** Prensiplerini Ahmet Yesevînin koyduğu zikir şeklidir.[234]

İmam Rabbânî cehrî zikri caiz görmemektedir. Onun bu şekilde yapılan zikri bid'at kabul etmesinin sebebini soran halifesi Mir Nu'man Bedahşî'ye cevap olarak yazdığı mektupta, Peygamber zamanında ibadet olarak yapılmamış herhangi bir amelin, Peygamberden sonra ibadet kabul edilmesini bit'at olarak karşıladığını ve bunu engellemek için çaba sarf ettiğini ifade etmektedir. Ona göre örf ve adetteki farklılar bid'at kabul edilmezken, ibadet ile ilgili sonradan çıkan her şey bid'attir. Bunu şu örnekle açıklar: "Peygamber zamanında hanımlar günümüzdeki gibi ferace giymiyorlardı. Tesettürlerini o dönemin ve yörenin şartlarındaki kıyafet ile sağlıyorlardı. Bu örf ve adetle ilişkili olduğu için sonradan çıkan ferace ile tesettürün sağlanmasında bir beis yoktur. Amaç örtünmesi gereken yerleri kapatmaktır. Fakat zikir ibadet ile ilgili bir kavramdır. Peygamber zamanında yapılmayan sesli zikir sonradan çıkartılarak yaygınlık kazanmış ve ibadet olarak addedilmiş olduğu için bid'at sayılır."[235] İmam Rabbânî'nin sesli zikri caiz görmemesinin bir sebebi de riya ve kibre düşürme endişesinden dolayı olabilir. Zira "İhlas" konusunda anlatıldığı üzere, böyle bir sebepten dolayı cemeatle kılınan nafile namazı da mekruh kabul etmekte idi.

İmam Rabbânî'ye göre şeraite muvâfık olarak yapılan her iş, zikir sayılır. Alış veriş dahi olsa, eğer şeriate uygunsa bu bir zikirdir. Çünkü zikir gafleti def etmek demektir. Allah'ın emir ve yasaklarına riayet edildiği takdirde, emr-i bi'l mâruf nehy-i ani'l münkeri yerine getiren kimse Allah'a karşı gafletten kurtulmuş olur ve sürekli zikir halini yakalamış bulunur. Bu zikir hâli, yâd-daşt[236] denilen şeyin de ötesindedir. Çünkü yâd-daşt insanın yalnızca batınıyla ilgiliyken, anlatılmaya

[234] Reşat Öngören, "Tasavvufun Kurumsallaşması", *Tasavvuf El Kitabı*, Editör: Kadir Özköse, Grafiker Yay., Ankara, 2015, ss. 224-228.
[235] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 231. Mektup.
[236] Yâd-daşt: hatırda tutmak, kesintisiz huzur hâli. İmam Rabbânîyad-daştı kendi tabiriyle şöyle ifade etmektedir: "Yâd-daşt yüce Zât-i Pak-i Sübhaniyyenin zuhurundan ve isim, sıfat, şuun ve itibarlar düşünülmeksizin Zât-i Pak-i Sübhaniyye huzurundan ibarettir." Bkz. İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbani*, C.I, s. 289.

çalışılan zikir, hem zahiri hem de batınıyla alakalıdır.[237] Ancak şu kadarı var ki; -İmam Rabbânî'nin hocası Nakşibend'den aktardığına göre- şeriati yerine getirmeye muvaffak olmak Allah'a olan muhabbetle mümkündür ve aksi takdirde onun hükümlerine tam manasıyla teslimiyet nefis için kolay bir şey değildir. Bu muhabbet, Allah'ın isim ve sıfatlarını zikretmeye bağlıdır.[238] Anlaşılıyor ki tasavvufî anlamdaki zikir, şeriati yerine getirmek anlamına gelen zikrin, kemâliyle gerçekleşebilmesinin bir şartıdır.

İmam Rabbânî şeriate mutabaatın da bir tür zikir olduğunu hatta tasavvufi anlamdaki Allah'ın isimlerini anmaktan daha önemli olduğunu şu misalle anlatmaktadır: Bir kimse zikirle meşgul iken, yolda yürüyen bir âmânın önünde bir çukur olduğunu görse, âmâ ayağını o çukura atmak üzere iken onu kurtarmak, o kimsenin zikre devam etmesinden evladır. Zira burada kişi iki hakkı ödemiş olur. Biri âmânın hakkı olan hukûku'l-ıbâd, diğeri şeriate uymak olan hukûkullah. Burada âmâyı kurtarmak yerine zikre devam etmeyi seçse bu zikir, ma'siyet dahi sayılabilir. Bazı zamanlarda zikri bırakmak daha güzel olabilir. Mekruh vakitlerde namaz kılmayı bırakmak, oruç tutmanın mekruh olduğu günlerde oruç tutmamak gibi…[239]

Şeriate muvafık yapılan zikir insanın nefsini mutmainliğe ulaştırır. *"Bunlar, iman edenler ve gönülleri Allah'ın zikriyle sükûnete erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur."*[240] ayetinde belirtildiği üzere Allah'ı zikretmek kalbi yatıştırır. İmam Rabbânî de nefs-i tatmin edebilmenin tek yolunun Allah'ı zikretmekten geçtiğini ifade etmektedir. Çünkü zikreden ile zikrolunan arasında bir irtibat ve muhabbet gerçekleşmektedir. Bu muhabbet kişiyi kuşatınca kalbin mutmainliği ve ebedî devlet gerçekleşmiş olur.[241] Bu devlet, Allah'ın muhabbetini kazanarak elde edilen vuslattır. Kişi zikir ile nefs-i emmâreden, mutmainne'ye döndükten sonra artık onun zikri ebrarın zikri gibi Allah'a yakınlaştırıcı olmaktan öteye varmaz. Artık o kimsenin zikir maksadıyla Kur'an okuması ve huşu içerisinde namaz kılması o kulun zikri olur.

İmam Rabbânî'ye göre kâmil ve mükemmil bir şeyhten zikir alan tarikat yolcusu, vakitlerinin tamamını zikir ile geçirmelidir. Bu zikri yaparken kalbin

[237] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 25. Mektup.
[238] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 46. Mektup.
[239] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 46. Mektup.
[240] Rad 13/28.
[241] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 92. Mektup.

havâtırdan hâli olması şarttır. Kişinin matlubun (Allah) dışındaki her şeyi unutması, matlûbun husulünün habercisidir.[242] Bunun sağlanması için sâlik zikri, şeyhinin gösterdiği yöntem ile gerçekleştirmelidir.[243] İmam Rabbânî bir mektubunda müridine tarikatteki zikir usûlünü şöyle tarif etmektedir: "Zikir esnasında çam kozalağı şeklindeki kalbe teveccüh edilir. Çünkü bu et parçası hakîki kalbin yuvası mesabesindedir. Mübârek Allah isminin zikri bu kalpte icra edilir. Bu esnada kasıtlı olarak herhangi bir uzuv hareket ettirilmez. Bütünüyle kalbe yönelmiş bir vaziyette oturulur. Kesinlikle hayal gücünü zorlayıp kalbin şeklini aklına getirmeye çalışma."[244]

İmam Rabbânî'nin sözlerine bakıldığı zaman manevi bir kalbin varlığından söz edilmektedir. Zikrin hâsıl olduğu mekân, insanın et parçasından müteşekkil olan kalbi değil, mânevî bir organıdır. Et parçası olan kalbe doğru Allah adı zikredildikçe bu kalbin merkezinden -ki buraya nokta-i süveydâ denir- yeni bir kalb doğar. Bu veled-i kalb insanın hakikatidir, özüdür ve insanlığın yeni doğuşudur. Önce tevbe sonra zikir vasıtasıyla gerçekleşen bu doğum insân-ı kâmil olmanın bir şartıdır.[245] Doğumu gerçekleşen kişi annesinden yeni doğmuş bir bebek gibi saf, taze ve tertemiz olur.

İmam Rabbânî, tarikatteki zikir usülünden bahsettikten sonra; indirâcu'n-nihâye fi'l-bidâye kuralı gereği, Hâcegân/Nakşibendî tarikâtinde daha ilk basamakta bütün vakitlerini zikirle geçirmenin mümkün olduğunu belirterek, bu yolu en üstün yol görmekte ve bu tarikâte girmenin elzem olduğunu savunmaktadır.[246] Belki de küçüklükten beri tarikat âdabı ile yetişip çeşitli şeyhlerden icâzet alan İmam Rabbânî'nin nihâyetinde Nakşibend yolunu tercih etmesinin sebebi budur.

İmam Rabbânî zikri, verdiği netice bakımından ikiye ayırmaktadır: Birisi kâmil ve mükemmil bir mürşitten alınmış olması şartı ile sâlikin manevi eğitimini tamamladığı zikir. Diğeri ise kâmil mürşitten alınmamış olan fakat kulun Allah'ı andığı için sevap kazanmasına vesile olan zikir. İkincisini ebrarın zikri olarak isimlendiren İmam Rabbânî'ye göre, kişinin manevi olguluğa erişmesi birincisi ile

[242] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 84. Mektup.
[243] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 93. Mektup.
[244] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 190. Mektup.
[245] Bkz. Cebecioğlu, *Nokta-i Süveydâ*, s.53.
[246] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 190. Mektup.

mümkün iken; nadiren ikincisi ile vasıtasız olarak Allah'ın kendi terbiyesine mazhar olmakla velî kullardan olanlar da olabilmektedir.[247]

Özetle zikir hatırlamak ve anmak gibi geniş bir anlam ifade etmekle birlikte, Allah'ı hatırlatan her türlü şey için kullanılmakta olan bir kavramdır. Tarikatte Allah'ı anmak maksadıyla yapılan her türlü ritüel zikir kabul edilmiş ve belli usüllere bağlanmıştır. Bu usüllerin maksadı yerine getirebilmesi için, manevî bir öğretmen olan şeyhin tarif ettiği şeklin dışına çıkmamak gerekmektedir. İmam-ı Rabbânî de kendi ekolüne hâs bir zikir tarifi yaparak bu zikrin erkanına riayet edilerek yapıldığı takdirde insanın özü olan gerçek kalbin doğumunu meydana getireceğini belirtmiştir. Nokta-i süveydâ denilen ve kalbin merkezi olan bu kısmın hakiki kalbe gebe kalması ancak manevi yola girerek zikir ehli olmakla sağlanabilir.

İmam-ı Rabbânî'nin zikir hakkındaki genel görüşlerinden bahsedildikten sonra; onun bazı kelimeleri söyleyerek Allah'ı zikretmenin faziletlerini anlatması ele alınacaktır. Bu kelimelerden biri tenzih ve tahmid lafzını birleştiren "Sübhânallâhü ve bi hamdihî" zikri, bir diğeri ise kelime-i tevhiddir. Tenzih ve tahmidin faziletine tevbe konusu işlenirken kısa bir şekilde değinilmişti. Şimdi ise bu konu biraz daha açılarak, İmam Rabbânî'nin bu zikirler hakkında söylediklerine bakılacaktır.

2.5.1. Tenzih ve Tahmid

Tenzih Allah'ın noksan sıfatlardan münezzeh olduğunu bilerek itiraf etmek, tahmid ise verdiği her şeye hamd etmek demektir. "Sübhânallâhü ve bi hamdihî" zikri tenzih ve hamd içermektedir.

Gazzâlî der ki: "Allah Teâlâ sûretlenmiş bir cisim olmadığı gibi takdir ve tahdid edilmiş bir cevher de değildir. O ne takdirde ne de taksimde hiçbir cisme benzemez. Cevher olmadığı gibi cevherlerin benzeri de değildir. Araz olmadığı gibi arazların bulunacağı yer de değildir. O, hiçbir mevcuda hiçbir mevcut da ona benzemez."[248]

[247] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.III, 25. Mektup.
[248] Gazzâlî, *İhyâ*, C. I, s. 301.

İmam Rabbânî'ye göre de gözlerin gördüğü, kulakların duyduğu, hatır ve hayale gelen her şey Allah'tan başkadır. [249] Allah zâtı itibâriyle ne âlemin kendisidir, ne ona bitişiktir, ne de ondan ayrıdır. Bununla birlikte O, âlemle beraber olmadığı gibi âlemden ayrı da değildir. O âlemi kuşatıcı olmadığı gibi ona sirayet etmiş de değildir. Âlemdeki zât ve sıfatların tamamı Allah'ın yaratmış olduğu şeylerdir. Yoksa mahlûkâtın sıfatları Allah'ın sıfatları, fiilleri de Allah'ın fiilleri olamaz.[250] Allah'ın âlemi kuşatması ve ona yakın olması bilgisi îtibâriyledir, yoksa âlemle ittihad içinde değildir. Âlem tepeden tırnağa niteliklerle çepe çevre kuşatılmışken; niteliklerden münezzeh olan Allah'ın niteliklerle donanmış olan âlemin aynısı olduğunu, Vâcip Teâlâ'nın (Allah'ın) mümkinin kendisi, kadim olanın hadisin aynısı ve yokluğu imkânsız olanla varlığı caiz olanın aynı olduğunu söylemek, hem aklen hem de şer'an imkânsızdır.[251] Bu sebeple dâima Allah'ın tüm yaratılmışlardan münezzeh olduğunu kişinin kendi kendisine hatırlatması gerekir.

İmam Rabbânî Allah Teâlâ'yı "Sübhânallâhü ve bi hamdihî" şeklinde tesbih etmenin en güzel zikirlerden biri olduğunu beyan etmekte ve bunu peygamberin şu hadisine dayandırmaktadır: *"Resûlullah'ın zevcelerinden Cüveyriyye'nin anlattığına göre, "Resûlullah bir gün sabah namazını kılınca, daha kendisi namazgâhında iken, erkenden yanından çıkmış, gitmiştir. Kuşluktan sonra Cüveyriyye (aynı yerinde zikrederek) otururken geri gelmiş ve 'Bırakıp gittiğim halde duruyorsun (hiç yerinden kımıldamadın galiba?)' diye sormuştur. 'Evet' cevabı üzerine şunu söylemiştir: 'Ben senden ayrıldıktan sonra dört kelime(Iik bir dua)yı üç kere okudum. Eğer bunlardan hâsıl olan sevap tartılacak olsa, senin burada sabahtan beri okuduğun dualarının sevabının ağırlığına denk olur. O dua şudur:* **سُبْحَانَ اللهِ وَبِحَمْدِهِ عَدَدَ خَلْقِهِ، وَرِضَا نَفْسِهِ، وَزِنَةَ عَرْشِهِ، وَمِدَادَ كَلِمَاتِهِ** *(Allah'ı mahlûkatın sayısınca, nefsinin rızasınca, arşının ağırlığınca, kelimelerinin adedince tesbih/noksanlıklardan tenzih ederim)*'."[252]

İmam Rabbânî bu hadis-i şerifteki *mahlûkatın sayısınca, arşının ağırlığınca, kelimelerinin adedince* ifadelerini şöyle tefsir etmektedir: İnsan hem âlem-i emri hem de halk âlemini kuşatmıştır. Halk âlemi ve emir âleminde olan her şey insanda zait bir şeyle birlikte vardır. Bu zait şey insanın, halk ve emrin terkibinden doğan

[249] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 38. Mektup.
[250] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 8. Mektup.
[251] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 31. Mektup.
[252] Müslim, *Kitâbu'z Zikri ve'd Duâ*, Bab: 19, Hadis no:2726; Tirmizi, *Daavat*, Hadis no:3555; İbn Mâce, Hadis no: 3808. Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni*, C. I, 307. Mektup, (C. V, s.95.)

hey'et-i vahdâniyesidir. Bu hey'et-i vahdâniye insandan başka hiçbir varlıkta yoktur. Dolayısıyla insandan vâkî olan hamd, bütün mahlûkâtın hamdinden kat kat fazla olur… Tüm mahlukâttan maksat insanın dışındakilerdir. Kâmil insan âlemin tüm fertlerini kendisinin parçaları olarak gördüğü gibi insan fertlerini de kendisinin parçaları olarak görür. Kendisini ise bütünlerin bütünü olarak görür. Bu takdirde kendi hamdini insan fertlerinin hamdinden kat kat fazla bulur."[253]

İmam Rabbânî bir sonraki mektubunda da Hz. Peygamberin başka bir hadis-i şerifi olan **كلمتان خفيفتان على اللسان حبيبتان إلى الرحمان ثقيلتان في الميزان، سبحان الله وبحمده، سبحان الله العظيم** "*İki kelime vardır, bunlar dilde hafif terazide ağır Rahman'a da sevgilidirler: Sübhanellahi ve bi hamdihi, Sübhânellâhi'l-Azîm (Allah'ım seni hamdinle tesbih ederim ve yüce Allah'ım seni tenzih ederim)*"[254] ifadelerini tefsir etmektedir. İmam Rabbânî'ye göre bu ifadelerin dile hafif gelmesinin sebebi herkesçe mâlum olduğu üzere harflerinin azlığıdır. Allah'ın noksan sıfatların tamamından münezzeh olup, kemal sıfatların tamamıyla muttasıf olduğu ifade edildiği için tesbihâtın en güzeli ve tevbe kapısının anahtarıdır. Allah katında en sevgili ve terazide sevabı en ağır söz olması bu sebepledir.[255]

Tenzih ve tahmid zikri aynı zamanda namaz sonunda yapılan bir tesbihattır. İmam Rabbânî'ye göre namaz sonunda yapılan bu tesbîhat namaz içerisindeki eksiklikleri telâfî etmek ve namaz ibâdetini lâyıkı ile yerine getiremediğini itiraf etmek anlamına gelmektedir. Kişi namazını şartlarına ve edebine riayet ederek yapmaya çalıştıktan sonra, samimi bir şekilde bu zikirleri yaparsa ve ibadete layık tek varlığın Allah olduğunu düşünürse namazını Rabbinin kabulune uygun olarak eda etmiş olacağı umulur.[256]

Görülüyor ki; Allah'ın zatı ve sıfatları konusunda ehl-i sünnet kelamcılarının çizdiği yolu izleyen İmam Rabbânî; Allah ile âlemin bir olduğunu savunan sûfîlere ağır eleştirilerde bulunmuş, şirk olarak nitelediği vahdet-i vücud doktrinine alternatif bir sistem olan vahdet-i şühûdu geliştirmiştir. O'nun bu tutumu, putperest Hindûlardaki hulûl inancından etkilenen İslâmî tasavvufî oluşumların ve dînî

[253] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 307. Mektup.
[254] Buhârî, *Kitâbu't-Da'avaat*, Bab: 65, Hadis no: 6406; Müslim, *Kitâbu'z Zikri ve'd Duâ*, Bab: 10, Hadis no:2694; Tirmizi, Hadis no: 3427; İbn Mâce, Hadis no: 3806; Ahmed, Hadis no: 7167; İbn Hibban, Hadis no: 831; Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni*, C. I, 308. Mektup, (C. V, s.101); Muhammed Fuad Abdulbâki, *El-Lü'lüü'l-Mercan*, Emin Yay. İstanbul, ty., Hadis no: 1727, s.226.
[255] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 308. Mektup.
[256] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 304. Mektup.

konularda yeterince bilgiye sahip olmayan Müslüman halkın Allah'ın eşyaya sudûr ettiği ve eşyanın aynı olduğu fikri ile şirke düşme endişesinden dolayı sergilediği söylenebilir. Bu sebeple Allah'ı mahlûkâttan tenzih etmenin gerekliliğini pek çok mektubunda vurgulamış ve Hz. Peygamberin hadislerinden yola çıkarak yukarıda bahsedilen zikrin sevabını açıklamaya çalışmıştır. İnsan evrendeki tüm canlılardan farklı olarak hem halk âlemini hem de âlem-i emri kuşatan bir varlık olması hasebiyle, insanın yaptığı her türlü amel, insan dışındaki tüm varlıkların toplamının yaptığı amellere denktir. Bu sebeple insan tarafından yapılan zikrin sevâbı, tüm mahlukâtın tamamının yaptığı zikre eşit olur. Tâbir câizse insan bir küme, mahlûkât ise onun kapsadığı alt kümelerdir. Alt kümenin tüm elemanları aynı zamanda insan kümesinin elemanları olur. Bu benzetme evrenin içerisinde küçük bir evren olan insanın ve insanın içerisinde bulunan tüm mahlukâtın tek bir vücut kabul edilebileceğini göstermektedir. Ancak bu vücut Allah'ın vücudundan ayrıdır.

2.5.2. Kelime-i Tevhid

Tevhid, Allah'ın tek yaratıcı olduğuna, ondan başka ilah olmadığına ve eşi benzerinin bulunmadığına inanmak anlamına gelir. İslam'ın özü olan tevhid, Allah'ın sıfatlarını başka varlıklara atfetmekle, Allah'tan beklenilen şeyleri mahlûkattan beklemekle sarsılarak yerini şirke bırakır. Şirk Allah'tan başka ma'budlar edinmektir. Kalbin şirkten korunması için Allah'ın birliğini insanın kendi kendisine daima hatırlatması lâzımdır. Bu sebeple tevhid kelimesi bir müslümanın ağzından hiçbir zaman eksik olmamalıdır.

Tevhid tasavvufta çeşitli şekillerde ele alınmaktadır. Osmanlı mutasavvıflarından Abdurrahim Karahisârî tevhidi, tevhîd-i izâfî ve tevhîd-i hakîkî olarak iki kısma ayırır. Tevhîd-i izâfî sınırlı varlık olan insanın sonsuz varlık olan Allah'ı anlama çabalarını ifade ederken, tevhîd-i hakîkî Allah'ın kendi tekliğini bilmesidir. Allah'tan başka kimse onun tekliğini gerektiği gibi kavramaya muktedir değildir. Bu sebeple sınırlı varlığın tevhidi gerçek bir tevhid olmayıp, ancak Allah'ın fiil, zat ve sıfatının tecellilerine izâfîdir.[257]

[257] Kamil Sarıtaş, *Mısrî Sultan Abdurrahim Karahisârî'de Tasavvuf Felsefesi*, Kültür Yay., Ankara, ty., ss. 95-105.

İmam Rabbânî, bir mektubunda zikrin en faziletlisinin kelime-i tevhid olduğunu belirtmektedir.[258] Bu düşüncesini Hz. Peygamberin şu hadisine dayandırmaktadır: *"Zikrin en faziletlisi lâ ilâhe illallahtır."*[259] Başka bir hadiste Hz. Peygamber: *" Şayet yedi kat gökyüzü ve güneş, ay ve yıldızlar cinsinden bunları mâmur eden her şey, yedi kat yeryüzüyle birlikte terazinin bir kefesine, kelime-i tevhid de diğer bir kefesine konulacak olsa kelime-i tevhid ağır gelirdi."*[260] buyurmaktadır.

İmam Rabbânî kelime-i tevhidin bu derece önemli olmasını, bu sözün ilk kısmının *(lâ ilâhe)* Allah'ın dışındaki her şeyi nefyetmesine, ikinci kısmının *(illallah)* ise yüce Allah'ı isbat etmesine bağlamaktadır.[261] Yerler, gökler, arş, kürsi, kalem, levh-i mahfuz, âlem ve âdem, kısacası bildiğimiz ve algıladığımız her şey vehimlerimiz tarafından yontulmuş heykellerdir. Allah Teâlâ ayetinde Hz. İbrahim'in sözünü şöyle aktarmaktadır: *"Ellerinizle yonttuğunuz putlara mı tapıyorsunuz? Oysa Allah sizi ve yaptığınız şeyleri yaratmaktadır."*[262] İmam Rabbânî bu ayeti şöyle tefsir etmektedir: "Yonttuğumuz her şey Allah'ın yarattıklarıdır. Bunları ister ellerimizle, ister vehimlerimizle yontmuş olalım bir şey değişmez. Bunlar aslâ ibadeti hak etmiş değillerdir. İbadeti hak eden tek varlık keyfiyet ve misalden uzak olan Allah Teâlâ'dır. Bizim vehimlerimizin elleri onu idrakin eteklerine varamaz, keşif ve müşahedenin gözleri onun celal ve azametini müşahededen acizdir."[263] Bütün bunlardan anlaşılan o ki; İnsan Allah'ın yarattığı somut ve soyut olan varlıkları zihninde putlaştırma özelliğine sahiptir. Kelime-i tevhidin ilk kısmı hakikatte Allah'tan başka yaratıcı olmadığını, her şeyin varlığının onun varlığına bağlı olduğunu ve aslında O'nun dışındaki her şeyin bir hiç olduğunu insana hatırlatır. Bunu hatırlayan insan vehminde oluşan putları, Hz. İbrahim'in putları kırdığı gibi kırar. Bu sebeple bu zikir tüm zikirlerden evlâdır.

İmam Rabbânî zikir esnasında kalbin havâtırdan arındırılması gerektiğini ve dünya nimetlerinin bir hiç olduğunu unutmamanın lüzumunu belirtmektedir.

---

[258] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 9. Mektup.
[259] Tirmizî, Hadis no: 3383; İbn Mâce, Hadis no: 3800; İbn Hibban, Hadis no: 846; Hakim, *El-Müstedrek*, Hadis no: 1834; Beyhâkî, *Şüâbü'l-İman*, Hadis no:4371; Deylemî, *El- Firdevs*, Hadis no: 1414. Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni*, C. II, 9. Mektup, (C. V, s. 293).
[260] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Hadis no:6583; Hakim, *El-Müstedrek*, Hadis no: 154. Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni*, C. II, 9. Mektup, (C. V, s.293).
[261] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 37. Mektup.
[262] Saffat 37/95.
[263] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 9. Mektup.

"Düşünseler şunu da anlarlardı ki: bu dünya hayatı geçici bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir ve ebedî âhiret diyarı ise, hayatın ta kendisidir. Keşke bunu bir bilselerdi!"[264] ayetinde de belirtildiği üzere dünya nimetlerinin oyun ve eğlenceden ibaret olduğunu söyleyen İmam Rabbânî, boş vakitlerin Allah'ı zikirle değerlendirilmesi gerektiğini nasihat etmektedir.[265]

Manevi olgunluğa erişmenin şartı zikir, zikrin en faziletlisi kelime-i tevhiddir. Zira sâlik mutlak gayb makamına geldiği zaman kelime-i tevhidi okumadan ve içselleştirmeden bu makamı atlaması mümkün değildir. Sâlik kelime-i tevhidi her zikredişinde bir adım kat etmiş, nefsinden uzaklaşıp Allah Tealâ' ya yaklaşmış olur. Her bir mesafe imkân âlemi dairesinden kat be kat daha büyüktür. Bu kelimenin yanında dünyanın değeri, okyanusun yanında damla kadar bile değildir. Kelime-i tevhid tarikat, hakikat ve şeraiti içermektedir. Sâlik nefiy makamında iken, Allah dışındaki her şey gözünden kaybolur ve fena makamına ulaşarak tarikati tamamlamış olur. Nefiyden sonra isbat makamına ererek yolunu sülûktan cezbeye çevirirse hakîkat mertebesini elde etmiş ve bekâ makamına erişmiş demektir. Bütün bu makamlara erişen bir sâlik velayet mertebesine ulaşmış ve nefsini emmarelikten mutmainliğe çevirmiş olur.[266]

Kelime-i tevhidin ikinci kısmı olan *"Muhammedün Rasülulah"* cümlesi ise Hz. Peygamberin nübüvvetini isbat etmek olduğundan dolayı sâlik burada nübüvvet mertebesinin kemaline ermiş olur. Bu aynı zamanda şeriati tekmil etmek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla şeriatı tekmil ve tahsil etmek önce velayet makamına erişmek suretiyle nübüvvet makamını kazanmaktan geçer. Veliliği elde etmeye yarayan tarikat ve hakikat, şeriatin hakikatini elde etmenin ve nübüvvetin kemâlâtını kazanmanın şartlarıdır.[267]

İmam Rabbânî'ye kelime-i tevhid okumak, uzun namaz kılmak ve Kur'an-ı kerim okumak arasında en faziletli olanın hangisi olduğu sorulduğu zaman, kelime-i tevhidin diğerleri için bir ön şart olduğunu ifade etmektedir. O'na göre bu zikir ile manevî eğitim tamamlanmadıkça farz, vacip ve sünnetlerin dışında kalan bütün ibadetler mâlâyaniden ibaret kalır. Önce kalbin hastalığı tedavi edilmeli, sonra bedenin gıdası olan diğer ibadetler yerine getirilmelidir. Zira hastalık tedavi

[264] Ankebut 29/64.
[265] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.III, 12. Mektup.
[266] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.II, 46. Mektup.
[267] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.II, 46. Mektup.

edilmeden alınan gıdalar faydasız olmakla kalmaz, aynı zamanda hastalığın şiddetlenmesine de sebep olabilir. Bu kalbî hastalığın ilacı kelime-i tevhiddir.[268] Burada söylemek istediği şey ibadetleri terk etmek değil, zikir sebebiyle ihlâsı elde etmeye çalışmaktır.

İmam Rabbânî "Lâ ilâhe illallah" sözünün ahiret için bekletilmekte olan doksan dokuz rahmetin anahtarı olduğunu hissettiğini ifade etmiştir. Bir kimse isyankâr ve günahkar olsa dahi, eğer bu sözü tüm kalbiyle tasdik ediyorsa, bu sözün ahirette ona şefaat ederek cehennemden kurtaracağını ümit ettiğini belirtmektedir.[269]

Netice olarak kelime-i tevhid Allah Teâlâ'ya olan imanın koruyucu kaleliğini üstlendiği için en faziletli zikir kabul edilebilir. Kelime-i tevhidin tenzih kısmı insanın farkında olarak ya da olmayarak putlaştırdığı her şeyin, yaratıcı olmadığını ikrar; ikinci kısmı ise tek yaratıcının Allah Teâlâ olduğunu isbat etmektedir. Zikrin amacı mü'minin kalbini havâtırdan temizleyip itmi'nan'a ulaştırmaktır.

2.6. İTMİ'NAN

İtmi'nan sözlükte "sıkıntıdan sonra sükûnete ermek, sâkin olmak, karışıklıktan sonra düzelmek" gibi anlamlara gelmektedir. Kur'an'da isim ve fiil olarak toplam on üç yerde geçen itmi'nan kelimesi terim olarak "kalp ve gönlün bir şeye güvenip bağlanması ve bu güvenle huzura ermesi"anlamına gelir.[270]

Herevî itmi'nanı "açıkça görmeye benzeyen doğru bir güven duygusunun kuvvetlendirdiği sükûnet hâli" olarak tanımlamaktadır. O itmi'nan ile sekîne kavramlarını birbirinden ayırarak, aralarında iki fark olduğunu belirtmektedir. İlki: sekîne çoğunlukla heybeti söndüren bir hamledir. İtmi'nan ise içerisinde üns'ün rahatlığını barındıran güven duygusunun oluşturduğu bir sükûnet halidir. İkincisi: sekîne zaman zaman meydana geçen bir sıfatken; itmi'nan sürekli sahibiyle kalan bir sıfattır.[271] Kaşânî de itmi'nan'ı Herevînin tanımına yakın bir şekilde "rahatlık ve ünsiyetin bulunduğu güven dinginliği" olarak tarif etmektedir.[272]

[268] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.III, 12. Mektup.
[269] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 37. Mektup.
[270] Ahterî, *Ahterî Kebîr,* C. I, s. 49; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler,* s. 166.
[271] Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn,* s. 55.
[272] Kâşânî, *Letâifu'l İşarât*, s. 349.

Serrac itmi'nanı "kulun aklını tercih ederek imanını güçlendirmesi, ilimde rüsûh kazanarak zikrinin duru ve hakikatin sabit olmasıdır." şeklinde tanımladıktan sonra üçe ayırmaktadır:

1. **Avamın itmi'nanı:** Allah'ı zikretmekle hâsıl olur.
2. **Havâssın itmi'nanı:** Kazaya rıza, belaya sabır gösteren ihlas, takva ve sekînet ehli kimselerdir. Bu kimseler ayetlerde geçen Allah ile beraberlik lafzıyla sekînet bulmuşlardır.
3. **Havâssül Havâssın itmi'nanı:** Bunlar heybet ve azametinden dolayı sırlarının, Allah'a itmi'nana ve onunla sekînete ermeye güç yetiremeyeceğini bilen kimselerdir. Çünkü Allah'ın idrak olunabilecek nihâî bir sınırı yoktur. Bu kimseler kalbi sekinet bulamadığı için daha ileri gitmek isteyen kimselerdir. Onların derin düşüncelere dalması beraberinde müşâhedeyi getirir.[273]

İtmi'nana kavuşan nefsin seyri, seyr-i maallah[274]; âlemi hakîkat-i Muhammediyye, mahalli sır, hâli itmi'nâna sadâkât, vâridi şeriatin bazı esrarıdır. Sıfatları; cömertlik, îsar[275], tevekkül, tefvîz[276], sabr, hilm, şükür, senâ, teslîm, rıza, ibadet, rıfk[277], beşâşet[278], tam müşâhede, huzur ve ta'zim, kalp sürûru, dil lütfu, ayıpları örtmek ve kusurları affetmektir. İtmi'nana kavuşan insan bu vasıfların tamamını üzerinde taşır. İtmi'nana kavuşmak ve bu vasıfları elde etmek, şeriatten bir karış bile ayrılmamaya ve Hz. Peygamberin ahlakı ile ahlaklanmaya ve bağlıdır.[279]

İmam Rabbânî'ye göre ise tüm kalplerin itmi'nana ulaşmasının yolu şeriate mutaabaattan sonra her an Allah'ı zikretmekten geçer. İmam Rabbânî, bu düşüncesini belirtirken şu ayeti delil göstermektedir: " *İyi bilin ki kalpler Allah'ın*

[273] Serrac, *el-Lüma',* s. 66.
[274] Seyr-i maallah: Allah ile seyretmek. Dört basamaklı seyr-ü sülûkün üçüncü basamağıdır. Bu makamın sonu velâyettir. Bkz. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 433.
[275] Îsâr: Fayda ve zararda başkasının kârını ve iyiliğini kendi önünde tutmaktır. Bkz. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 245.
[276] Tefvîz: Teslimiyet, kulun tüm işlerini Mevlâsına havâle etmesi ve O'nun yaptığı her işi gönül hoşluğu ile karşılaması, hiçbir hususta ne dil ne de kalp ile O'na itiraz etmemesi, sızlanmaması, içinde bir rahatsızlık bile hissetmemesi. Bkz. Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, s. 349.
[277] Rıfk: Lütufla davranmak, birine yardım etmek. Bkz. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 399.
[278] Beşâşet: Güleryüzlü olmak.
[279] Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme,* s. 735.

zikri ile tatmin olur."[280] Zikreden kul daima Allah'ı anarak mânevî nimetlere nâil olur. Zira nefs-i mutmaine makamına erişebilmek için kişinin tarikati tamamlayarak hakikate ulaşması gerekmektedir. Tarikat sülûkten cezbeye, fena halinden beka haline intikal ile tamamlanmış olur. Bekâ billaha ulaşmak ise kelime-i tevhidin nefiy ve isbat kısımlarını yani *"Lâ İlahe illallah"* kısmını zikrederek gerçekleşir.[281] Kişi bunu zikrederken "Allahtan başka hiçbir maksut yoktur" şeklinde düşünerek zikretmelidir ki gerçekte Allah dışındaki her şeyin ma'budluğunu gönlünden kazıyabilmiş olsun. Kişinin nefsinin arzuladığı maksatları reddetmek sûretiyle nefsâni arzularının yonttuğu putları yıkmayı gerektiren velâyet makamı, nefis itmi'nana ermedikçe hâsıl olmaz.[282]

Netice olarak, İmama Rabbânî kalbin itmi'nanı elde etmesini ihlas ile yapılan zikre bağlamaktadır. İtmi'nan ve sekînet Allah'tan başkalarına kulluk etmeyi bırakıp, yalnızca Allah'a ibadet eden insanın kendi özünü bulmasıyla hâsıl olacaktır. -Tâbir câizse- kul bu dünyada tıpkı parmaklıklar ardındaki bir mahkûm gibi, beden hapishanesinin içerisinde özgürlüğüne kavuşmayı beklemektedir. Bu hapishanenin kapıları açılmadan özgürlüğe kavuşamaz ve huzur bulamaz. Bu kapı zikir sayesinde manevî bir ölümün gerçekleşmesi ile açılır. Zira kişi zikir ile bedenî/nefsânî arzulardan kurtularak özüne döner, yaratılış gayesini hatırlar, insân-ı kâmil olarak huzur ve sekînet bulur.

İmam Rabbânî'ye göre nefs-i mutmaine makamına ulaşabilen bir kimse kendi nefsini hatalı ve kusurlu görmek suretiyle tavazu'a bürünür ve bu hal onu salt hayrı seyretmeye götürür.[283] Bu sebeple şimdi mektuplarda geçen tevâzu' konusu ele alınacaktır.

2.7. TEVÂZU'

Sözlükte "kendi itibar ve derecesini düşük görmek, birine boyun eğmek, yere konulmak, gururu kırıp alçak gönüllü olmak",[284] anlamlarına gelen tevazu'; terim

[280] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 92. Mektup; Ra'd 13/28.
[281] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 46. Mektup.
[282] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.III, 3. Mektup.
[283] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 9. Mektup.
[284] Mütercim Âsım Efendi, *Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît,* C.IV, s. 3550; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, C.VIII, s.397; Kâşânî, *Letâifu'l İşarât,* s. 164; Ateş, *İslam Tasavvufu*, s. 398; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 354; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 493; Mustafa Çağrıcı, "Tevazu", *DİA*, C. XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2011, s. 583.

olarak "İnsanın nefsini Hakk'ın huzurunda kulluk mevkîine koyması, halka karşı şefkatli olması, kibirli olmaması, Hakk'tan hakkı hak için kabul etmek, Hakk karşısında eğilerek hakkı kabullenmek" gibi anlamlara gelmektedir.[285]

Cüneyd-i Bağdâdî tevâzu'u hilmle özdeşleştirerek, "şefkat kanatlarını halkı üzerine germek ve onlara yumuşak davranmaktır" şeklinde tanımlamıştır.[286] -Hilm konusunu "edep"in alt başlığı olarak aşağıda ayrıca anlatılacaktır.-

Allah Teâlâ, Kur'an-ı Kerim'de mütevâzi kullarını överek, kulluk makamının tevâzu sahibi olmaya bağlı olduğunu *"Rahmân'ın (has) kulları onlardır ki yeryüzünde tevazu ile yürürler ve kendini bilmez kimseler onlara laf attığında (incitmeksizin) "Selam!" derler (geçerler)"*[287] ayetiyle ifade buyurmaktadır.

Herevî tevazu'u üç kısma ayırmaktadır:

1. Din için tevazu' yani sâlikin aklının anlamadığı durumlarda nakle karşı çıkmaması, dine karşı hiçbir şekilde muhalefet etmemesidir.
2. Allah'ın kendisine kul olarak kabul ettiği Müslümanların tamamını kardeş kabul etmek, düşmanının hakkını çiğnememek ve özür dileyenin mâzeretini kabul etmektir.
3. Hakk için tevâzu' sahibi olmaktır. Hakk ve halk ile olan ilişkilerde kendi menfaatini düşünmekten ve müşahededе keni varlığından kurtulmaktır.[288]

Tevâzu' tasavvuf ve ahlak kitaplarında genellikle zıttı olan kibir ile birlikte anılmaktadır. Kibir "kişinin kendini üstün görmesi ve bu duyguyla başkalarını aşağılayıcı davranışlarda bulunması" anlamına gelen bir terimdir.[289]

Yüce Allah kibri yasaklamakta ve *"İman edip salih ameller işleyenlere gelince, (Allah) onların mükâfatlarını eksiksiz ödeyecek ve lütfundan onlara daha da fazlasını verecektir. Allah'a kulluk etmekten çekinenlere ve büyüklük taslayanlara gelince; (Allah) onları elem dolu bir azaba uğratacaktır ve onlar kendilerine*

[285] Kâşânî, *Letâifu'l İşarât,* s. 164; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn,* s. 38; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 354.
[286] Kelâbâzî, *Ta'arruf,* s. 161.
[287] Furkan 25/63.
[288] Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn,* s. 39.
[289] Çağırıcı; "Kibir", *DİA*, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2002, s.562.

Allah'tan başka bir dost ve yardımcı da bulamayacaklardır."[290] ayetinde de ifade ettiği üzere kibirlenenleri ahirette cezalandıracağını haber vermektedir.

Gazzali tevazu'nun zıttı olan kibrin kötülüğü hakkında yazılan bir şiiri nakletmektedir:

Şaşarım görünüşü ile böbürlenenlere
Oysaki dün bir damla meni idi
Yarın da güzel görünüşünün ardından
Kabirde kokuşmuş bir leş olacak.[291]

Bu dörtlükte dile getirildiği gibi aslında insan bir hiçten ibarettir. Yok iken var edilen bedeniyle ve güzelliğiyle, ya da Rabbinin ona verdiği nimetlerle övünen kimsenin durumu şaşılacak bir şeydir. Çünkü her şeyin asıl sahibi Allah Teâlâ olduğuna göre kişinin övündüğü hiçbir şey kendisine ait değildir. Bir kimsenin başkasına ait olan ve yalnızca kendi elinde emanet olarak bulunan şeylerle övünmesi abes bir durumdur. Kaldı ki bu emanetler bir gün veren tarafından geri alınacağına göre aslında elde olan bir hiçtir. Kişinin hiç ile övünmesi akla ve mantığa aykırıdır.

Mevlâna da kibrin ne kadar kötü bir ahlak olduğunu kendi sözleriyle şu şekilde dile getirmektedir: "Senden bu kendini beğenmişlik illeti gidene kadar gönlünden de gözünden de çok kan akar. Şeytanın illeti 'Ben Âdemden hayırlıyım.' demesiydi. Bu hastalık her mahlukâtta vardır. Bu hastalığa mübtelâ olan, her ne kadar kendisini mütevâzi gibi görse de sen onu altında necâset olan bir su gibi bil. Denemek için onu bir karıştıracak olsan su hemen bulanır, pislik rengini alır. Ey Yiğit! Irmak sana saf ve berrak görünüyor ama senin ırmağının dibinde de pislik var."[292] Mevlânâ'nın bu sözlerinden anlaşıldığı üzere tevâzu' ve kibir, sâlikin ahlâki teşekkülünde kırılma meydana getiren başlıca huylardır. Bu sebeple Mevlânâ, sâlike İblisin yolundan değil de Âdemin yolundan giderek tevâzu'u tercih etmesini tavsiye etmiştir.[293]

Ebû Tâlib El-Mekkî tevâzu' ve kibri farklı bir açıdan yorumlayarak, fakir bir kimsenin kendisine yardım eden zengin kişiyi verdiği dünyalıklar sebebiyle övmesinin doğru olmadığını söyledikten sonra Abdulah İbni Mübârek'in "Zenginlere

[290] Nisa 4/173.
[291] Gazzali, *Mükâşefetü'l Kulûb*, s. 317.
[292] Mevlânâ, *Mesnevî*, C. I, Bab: 3215-3219.
[293] Osman Nuri Küçük, *Mevlânâ'ya Göre Mânevî Gelişim*, İnsan Yay., İstanbul, 2015, s. 569.

karşı kibir göstermek, fakirlerde bulunması gereken tevâzu'a girer." sözünü nakletmektedir. Bundan sonra da Hz. Ali'nin söylediği rivayet edilen "Zengin kişinin, sevabını Allah Teâlâ'dan bekleyerek fakirlere karşı tevazu' göstermesi ne kadar güzeldir. Fakirlerin, sırf Allah Teâlâ'ya güvenerek zenginlere karşı kibir göstermesi ise bundan daha da güzeldir." cümlelerini nakletmiştir.[294] Anlaşılan o ki tevâzu' sadece Allah için yapılır. Buna göre tevazu' sadece boyun bükmek değil bazen alçalmaya karşı dik olmak anlamını ihtivâ etmektedir.

İmam Rabbânî'nin tevâzu' konusundaki görüşlerine gelince; ona göre kul Yaratıcı karşısında kendini aciz bir köle olarak görmeli ve bütün kâinatın kendisi gibi aciz olduğunu bilmelidir. Yaratan ve kudret sahibi olan tek varlığın yalnızca yüce Allah olduğunu kabul etmeli, Rabbi ile kendisi arasında bundan başka bir alâka görmemelidir.[295] İmam Rabbânî'ye göre kişi bu düşünceye ancak sahv halinde iken kavuşabilir. Manevi sarhoşluk kişiyi, kendisini Rabbiyle özdeş görmeye sevk eder. Vahdet-i vücud mertebesini aşamayan bir kişi bu özdeşlik duygusundan kurtulamaz. Dolayısıyla kendini Rabbinin aciz bir kulu olarak görebilmek için kişinin sekr halinden sıyrılması lazımdır. Bir kimsenin kendisinin hatalarını görmesi ve Allah'a karşı kusurlarının farkında olması, Rabbânî bir ahlakın ürünüdür. Sûfînin kendisini bu şekilde görmesi, karşısında her şeyin şer durumuna düştüğü salt hayrı seyretmesinden kaynaklanmaktadır. Salt hayrı seyretme hali de nefs-i mutmaine makamında mümkündür.[296] Buna göre İmam Rabbânî vahdet-i vücûdu, kişiyi şirke düşürme ihtimalinden dolayı Allah'a karşı kibirli olma hâli olarak değerlendirmektedir.

İmam Rabbânî'ye göre Allah yolunda olanlara karşı kibirli davranmak, Allah'a karşı kibirli davranmak gibidir. O, dervişlere madden yardımda bulunan bir zenginin İmam Rabbânî'ye yazdığı mektupta onlara bilmişlik taslayıcı bir ifade kullanmasından dolayı rahatsız olup bu kimseyi: "Allah yolunda olan dervişlere bilmişlik taslamak ancak kibirden ileri gelmektedir."şeklinde uyarmıştır. İmam Rabbânî, hastalıkların devasının o hastalığın zıttıyla tedavi edildiğini belirterek fakirlerden tok gözlülüğün, zenginlerden ise tevazu'nun çok güzel hasletler olduğu dile getirmiştir. [297] O, *" Kim Allah için tevazu' yaparsa Allah onu yüceltir."*[298]

[294] Ebû Tâlib El-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb,* C. IV, s. 219.
[295] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 8. Mektup.
[296] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 9. Mektup.
[297] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 68. Mektup.

hadis-i şerifi gereğince Allah yolundaki dervişlere karşı tevazu' göstermenin manevi makamları yüceltmeye vesile olacağını ifade etmiştir.[299] İmam Rabbânî'nin naklettiğine göre; bir gün hocası Bahauddin Nakşibend hakkında "O kibirli bir kimsedir." Denilince Bahauddin Nakşibend "Benim kibrim Allah'ın büyüklüğünden ileri gelmektedir." diye cevap vermiştir.[300]

İmam Rabbânî seyr-i süluk esnasında şeyhi Bahauddin Nakşibend'in de yardımıyla bazı makamları gördüğünü, boyun bükülüğü ve muhtaçlık duygusu içerisinde iken geçtiği makamın Hz. Osman'a ait olduğunu, diğer Raşit halifelerin de bu makamdan geçtiğini ifade etmektedir.[301] Burada kastettiği makam tevazu' makamıdır.

İmam Rabbânî'ye göre, Allah tarafından gelen manevi ihsanlar, feyizler ve kemal mertebelerden devamlı sûrette gelen rahmânî akışlar; kişinin kendi eksikliklerini görmesini pekiştirir, amel defterine yazılı olan kusurları müşahede etmeyi güçlendirir. Övünme ve böbürlenme yerine tevazu' arttıkça kişi hem velayet kemâlatı ile parlamakta hem de kendi yetersizliklerini görmekle vasıflanmaktadır. Kişi mânen yükseldikçe kendini daha da alçalmış görmektedir. Bu iki zıttın beraber bulunmalarını, birbirine zıt olan iki şeyin birlikteliğinin aynı yerde olmaları halinde imkânsız olacağı, hâlbuki burada bahsedilen yükseliş ve alçalışın farklı yerlerde olduğu şeklinde açıklar. Yükseliş emir âleminde olurken alçalış halk âleminde vuku' bulmaktadır. Bu sebeple kişi emir âleminde yükseldikçe halk âlemine tealluk eden varlığını alçaklarda görmektedir. Yükseliş arttıkça halk âlemindeki benliği eksilir, bu âlemden tat almaz olur ve buradaki kusurlarını fazlasıyla görür.[302]

Sonuç olarak; İmam Rabbânî'nin görüşlerine binâen; insan bir uçağa teşbih edilebilir. Uçak yeryüzünde iken büyük bir cisim olarak görülmekte, semâya yaklaştıkça gözlerde küçülmekte hatta bir süre sonra yok olmaktadır. Aynı bu uçak gibi, kişi manevi makamlarda yükselip âlem-i halktan âlem-i emre doğru yol aldıkça kendisindeki insânî kusurlarının farkına vardığı için kendisini küçük görmeye başlar ve tevâzu' haline bürünür. Bu durumdaki kişi hiçlik makamına erişir.

---

[298] İbn Hibban, Hadis no: 5678; Ahmed b. Hanbel, Hadis no:309; Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni*, C. I, 69. Mektup, (C. I, s.637).
[299] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 69. Mektup.
[300] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 68. Mektup.
[301] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 11. Mektup.
[302] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 222. Mektup.

İnsan yok iken var oldu ve nihayetinde yine yok olacak; öyleyse kibirlenmek anlamsız bir duygu ve eylemdir. Büyüklük taslamak, gerçekte küçük kimselerin işidir. Mânen yükselen insan yükseldikçe alçalır, yani manevî mertebeleri kat ettikçe eksikliğinin farkına vararak mütevâzîleşir. Tevâzu' en güzel ahlaklardan birisidir ve kişinin Rabbi'ne ve Rabbi'nin yarattıklarına karşı edepli olmasının bir gereğidir; dedikten sonra edep konusuna geçilmesi yerinde olacaktır.

2.8. EDEP

Edep kelimesi sözlükte " esas, kural, âdet, âyin, hüküm, şart, iyi ahlak, saygı, terbiye, incelik, nezaket, kabul gören kurallara uyma, utanma, zerâfet, usluluk, insanlara kavlen ve fiilen güzel davranışta bulunmak, düzgün kişilik" anlamlarına gelmekte olup; terim olarak "kişiyi kötülüklerden vazgeçiren meleke, güzel ahlakı kullanmak, insan tabiatinde bulunan olgunluğu eyleme dönüştürmek" anlamlarına gelmektedir.[303] Kuşeyrî edebi, "bütün hayırlı sıfatların bir arada bulunmasıdır" şeklinde tanımlamaktadır. Buna göre edepli insan bütün hayırlı sıfatları kendisinde toplayan kişidir.[304] Gazzâlî ise edebe "insanlardan gelen zorluklara göğüs germek sûretiyle nefse idman yaptırmak" anlamı yüklemektedir.[305]

Kâşânî ve Herevî edebi "sâlikin ifrat ve tefrit arasında orta bir yol tutmasıyla ikisi arasındaki sınırı koruması" şeklinde tarif etmektedir.[306] Kâşânî edebin tanımını yaptıktan sonra üç mertebesinden bahseder:

1. Havfın ümitsizliğe düşürmesini, recânın emin olmaya götürmesini ve sürûrun cüretkârlığa dönüşmesini engellemektir.
2. Havftan kabz meydanına çıkmak, recâdan bast alanına yükselmek sonra sürûrdan müşahede alanına terakkî etmektir.
3. Edebi bilmek, sonra Hakk'ın edeplendirmesiyle edepten kurtulmak, sonrada edep yükünü müşahede etmekten kurtulmaktır.[307]

---

[303] Mütercim Âsım Efendi, *Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît,* C.I, s. 273; Ahterî, *Ahterî Kebîr*, C. I, s. 20; Ateş, *İslam Tasavvufu,* s. 391; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.116; Cebecioğu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.139; Uludağ, "Edep", *DİA*, C. X, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1994, s.414.
[304] Kuşeyri, s. 535.
[305] Gazzâlî, *İhyâ*, C. II, s.633.
[306] Kâşânî, *Letâifu'l İşarât,* ss. 46-47; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn,* s. 43.
[307] Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn,* s. 43.

Mevlâna edebe, "edep dışı davranışlara aynı davranışlarla karşılık vermemek" yani kötü huylu insanların seviyesine düşmeden yapılanlara sabretmek anlamı vermektedir: "Ey Müslüman! Edep nedir diye sorarsan bil ki edep, ancak her edepsizin edepsizliğine sabır ve tahammül etmektir. Kimi, falan adamın huyu kötü, tabiati kötü diye şikâyet eder görürsen, bil ki bu şikâyetçinin huyu kötüdür; kötüdür ki o kötü huylunun kötülüğünü söylüyor."[308] Mevlâna'nın bu görüşü onun edebi vakarlı olmakla bağdaştırdığını göstermektedir. Vakar sahibi kişiler, kendilerine karşı edepsizlik yapıldığında aynıyla mukabele etmek yerine, bunu ciddiye dahi almazlar. Bu karşısındakinin seviyesine düşmemek anlamına gelmektedir. Çünkü edepsizin yaptığıyla mukabele ederse ondan bir farkı kalmaz.

Sühreverdî ise "*Andolsun nefse ve onu tavsiye edene; ona kötülüğü de iyiliği de ilham etti."*[309] *"Onu temizleyen gerçekten felah buldu, onu bozan da ziyan etti."*[310] ayetlerini edebin kişinin fıtratında potansiyel olarak var olduğu şeklinde yorumlar. Buna göre bilkuvve halinde olan bu melekeyi bil fiil haline getirmek gerekmektedir. Bu da ancak sûfinin riyazet ve eğitimi neticesinde açığa çıkar.[311]

Mânevî eğitimin başı şeriate mutâbaat olduğu için kişinin evvelâ Kur'an'ın hükümlerine sıkı sıkıya bağlı olması lazımdır. Bunu yapabilen kişiyi zaten bu yaptığı ameller edepsizliğe düşmekten sakındırır. Zira Allah Teâlâ *"Sana vahyedilen Kitabı güzel güzel oku ve namazı kıl! Muhakkak sahih namaz edepsizlikten ve uygunsuzluktan alıkoyar. Muhakkak Allah'ı anmak en büyük iştir ve Allah, her ne işlerseniz bilir."*[312] buyurmaktadır.

Hülâsâ edepli olmak; nerede nasıl davranacağını bilmek, çoğu zaman bir toprak gibi kucaklayıcı olup, öfkeye düşüldüğü zaman onu kontrol edebilme yetisine sahip olmaktır. İmam Rabbânî mektuplarında sâlik için edebin önemine vurgu yapmakta, en çok da en güzel edeplerden biri olan tevâzu'nun bir sonucu olan hilmden/yumuşak huyluluktan bahsetmektedir. Burada onun hilme yaptığı vurgu ele alınacaktır.

[308] Mevlânâ, *Mesnevî*, Bab:4, s. 425
[309] Şems 91/7-8.
[310] Şems 91/9-10.
[311] Sühreverdî, *Avârifü'l Meârif,* ss. 338-339.
[312] Ankebut 29/45.

2.8.1. Hilm

Hilm sözlükte "sabırlı ve temkinli, akıllı ve ağır başlı olmak, yavaş olmak" anlamına gelirken, terim olarak "akıllı ve kültürlü olmakla kazanılan, beşeri münasebetlerde hoşgörülü, bağışlayıcı ve medeni davranışlar sergilemeyi sağlayan ahlaki erdem"[313] şeklinde tanımlanmaktadır.

Yumuşak huylu olup öfkeyi yutmak, öfkelendiğinde bağırıp çağırmayı terk etmek en güzel ahlak örneklerindendir. Öfkesini yutamayan insan ağzından çıkanı da kontrol edemez hale gelerek âdaba aykırı haller sergileyebilir. Hz. Peygamberin hadislerini buna örnek getiren İmam Rabbânî yumuşak huyluluğu öğütlemektedir. O, mektubunda hilm hakkındaki şu hadislere yer vermiştir[314]:

- "Allah yumuşaktır, yumuşaklığı sever. Öfkeye ve başka bir şeye vermediği ecri yumuşaklığa verir."[315]
- "Yumuşak huylu ve nazik ol. Öfkeden ve çirkin şeyden şiddetle kaçın. Çünkü yumuşaklık bulunduğu yer neresi olursa olsun orayı süsler ve yumuşaklığın çıkarıldı yer ise neresi olursa olsun lekelenir."[316]
- "Yumuşak huyluluktan mahrum olan hayırdan mahrum olur."[317]
- "Benim nazarımda en sevimli olanınız ahlakı en güzel olanınızdır."[318]
- "Allah, çirkin ve kötü söze buğzeder."[319]
- "Dikkat ediniz! Cehenneme girmesi haram olan ve Cehennemin de onu yakması haram olan kimseyi bildiriyorum. Bu kimse sade, hoş, sıcakkanlı ve kolaylık gösterendir."[320]
- "Hırsını almaya gücü olduğu halde öfkesini zapt eden kişiyi Allah teâlâ kıyamet günü mahlukâtın huzuruna çağırır ve dilediği huriyi almada onu serbest bırakır."[321]

---

[313] Mütercim Âsım Efendi, *Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît,* C.V, s.4931; Çağırıcı, "Hilim", *DİA*, C. XVIII, 1998, s. 33.
[314] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 98. Mektup.
[315] Buhârî, *Kütâbu İstitâbeti'l Mürteddîn ve'l Muânidîn ve Kıtâlihim*, Bab: 4, Hadis no: 7927; Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni*, C. I, 98. Mektup, (C. II, s.120).
[316] Müslim, *Kitâbu'l Birri ve's Sılati*, Bab: 23, Hadis no: 2593, 2594; Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni*, C. I, 98. Mektup, (C. II, s.120).
[317] Müslim, *Kitâbu'l Birri ve's Sılati*, Bab: 23, Hadis no: 2592; Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni*, C. I, 98. Mektup, (C. II, s.120).
[318]Buhârî, *Kitâbu'l Fedâili Ashâbü'n Nebiyyi*, Bab: 27, Hadis no: 3759; Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni*, C. I, 98. Mektup, (C. II, s.120).
[319] Ahmed b. Hanbel, Hadis no: 6872; Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni*, C. I, 98. Mektup, (C. II, s.120).
[320] Ahmed b. Hanbel, Hadis no: 3938. Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni*, C. I, 98. Mektup, (C. II, s.121).

- "Sizden biriniz ayakta iken öfkelenirse otursun. Öfkesi yine de yatışmazsa uzansın."[322]
- "Bir adam peygamberimize 'Bana bir tavsiyede bulun ya rasulallah.' dedi. Efendimiz şöyle buyurdu: 'Öfkelenme!' Adam efendimizden birkaç defa aynı istekte bulundu ve O her defasında aynı karşılığı verdi: 'Öfkelenme!'."[323]
- "Öd ağacının balı bozduğu gibi şüphesiz öfke de imanı bozar."[324]

İmam Rabbânî'nin yumuşak huyluluk ile ilgili nasihatlerinin temelini teşkil eden Hz. Peygamberin sözlerine bakıldığında, Allah'ın halîm ismi şerifinin bir gereği olarak yumuşak olduğu ve kullarında da aynı özelliğin bulunmasını istediği, öfkesini yutan kimselerin ahirette mükâfatlandırılacağı görülmektedir. En güzel edeplerden biri kabul edilen hilm tevâzu'a, tevâzu' Allah'ı çokça zikretmeye, zikir ise tevbe ederek manevî eğitime tabî olmaya bağlıdır. Bu sebeple İmam Rabbânî, sâlikin manevi dağınıklığa düşmemesi için daima zikir halinde olmakla birlikte şeyhinden yardım istemesi gerektiğini belirtmektedir. Bundan sonra, kişinin manevi bahtiyarlığı kazanmasına sebep olan şeyhine karşı huzurunda veya o yok iken bile her daim edep içerisinde davranmanın gerekliliğini belirtmektedir. Şeyhine karşı saygıda kusur etmemek, şeyhin sûfi üzerindeki bir hakkıdır. [325]

2.8.2. Şeyhe Karşı Edep

Tarikatlerdeki şeyh, o tarikatlere mensup olanlar için mânevi bir lider, yol gösterici bir rehber, sâliki eğiten bir öğretmen konumundadır. Rehberin görevi yol göstermekten ibârettir. Yol gösterici konumundaki rehbere/şeyhe iteat ise manevi yolda ilerlemek için gerekli bir haslettir. Zira insan yolda yürürken, kendisine yol gösteren rehbere uymayıp, gösterdiği yolun dışına çıkarsa gittiği yoldan saparak kaybolabilir. Hatta gittiği bu yanlış yol onu uçurumun dibine kadar sürükleyebilir, bu sebeple rehbere/şeyhe iteat gerekli bir kural hâline gelmektedir.

---

[321] Tirmizî, Hadis no: 2021; Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni,* C. I, 98. Mektup, (C. II, s.121).
[322] Ebû Dâvud, Hadis no: 4782.
[323] Buhârî, *Kitâbul Edeb,* Bab: 76, Hadis no: 6116; Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni,* C. I, 98. Mektup, (C. II, s.121).
[324] Taberâni, *El- Kebir*, Hadis no: 1007; Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni*, C. I, 98. Mektup, (C. II, s.122).
[325] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 218. Mektup.

Şeyhin rehberliğinde yolda yürümeye niyet eden kişiye mürid denir. İmam Rabbânî'ye göre mürid iki kısımdır. Bu mürid ya mürîdûndandır (isteyenlerdendir) ya da mürâdûndandır (istenenlerdendir). Eğer mürâdûdan ise ona Allah tarafından gelen cezbe neticesinde manevi makamları ve mertebeleri elde eder. Ondan herhangi bir kusur sadır olsa anında düzeltilir. O Allah tarafından kusurlardan himaye edilmektedir. Eğer mürid mürîdûndan ise o zaman seyr-i sülük neticesinde bazı makamlara ulaşır. Bu mertebeleri elde edebilmesi için manevî eğitim sürecinde kendisini doğru yola sevk edecek olan rehbere karşı iteate riayet etme hususunda gayret göstermelidir.[326]

Yukarıda belirtildiği üzere müridin rehbere karşı mutlak iteat etmesi, yolu öğrenesiye kadar şarttır. Yolu öğrendikten sonra, yanlış bulunan konularda iteati terk etmek gerekir. Mürid fenâ ve bekâ mertebelerine ulaştığı zaman şeyhine mutlak iteat etmek yerine, kendi ilhamına ters durumlarda itiraz edebilir. Çünkü onun artık feraset ve ilham yolu açıldığından kemale ermiş ve taklide ihtiyacı kalmamıştır. Buradaki iteatsizlik edepsizlik anlamına gelmez. Bilakis o kişinin ilhamında şeyhininkine muhalif bir şey zuhur ettiğinde bunu izhar etmesi lazımdır. İlim ve fennin gelişmesi ancak fikirlerin birbirine eklenmesi ile olur. Zira tek bir fikirle kalınırsa ilerleme ve gelişme olmaz. İlham konusu ictihad konusuna benzetilebilir. Örneğin; Ebu Yusuf ictihad mertebesine ulaştıktan sonra hocası Ebu Hanife'yi taklit etmeyi bırakmıştır. Nitekim onun *"Halk'u'l Kur'an konusunda Ebu Hanife ile altı ay tartıştım."* sözü meşhurdur.[327]

Şeyh müride bilmediklerini öğrettiğinden ötürü saygıyı hak eder. Hz. Ali'nin "Bana bir harf öğretenin kırk yıl kölesi olurum." sözü buna işaret etmektedir. Ayrıca Hz. Ali'den nakledildiğine göre; Âlimin içinde bulunduğu topluluğu topluca selamlayıp ona ayrıca selam vermek, onun önüne oturmak, yanında el ile işarette bulunmamak, kaş göz işareti yapmamak, onun görüşüne muhalif olarak 'falan kimse şöyle dedi.' dememek, yanında kimsenin gıybetini yapmamak, mecliste fısıldaşmamak, elbisesini tutmamak, usandığında üstüne varmamak, sohbetinin

[326] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 292. Mektup.
[327] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 292. Mektup.

uzunluğundan dolayı bıkkınlık gösterip yüz çevirmemek âlimin mürid üzerindeki haklarındandır.[328]

Geylânî'ye göre müridin tasavvuf yolunda ilerlemesi için evvelâ yerine getirmesi gereken şart şeyhine karşı edepli olmaktır. Bu edep hem içten hem de dıştan şeyhine muhalif olmamakla sağlanır. Mürid dışta şeyhine aykırı hareket etmemekle birlikte, kendi içerisinde de onun emirlerine itiraz etmemesi gerekmektedir[329]; -tâbir câizse- gassal elindeki meyyit gibi tam mânâsıyla şeyhine teslim olmalıdır.

İmam Rabbânî de yazdığı mektuplardan birinde şeyhe karşı saygı ve edebin gerekliliğine değinmiş, Nakşibendilik yolunun en önemli ilkesinin baştan sona kadar "edep" olduğunu belirtmiş ve bilerek yapılan âdâba muhalif amellerin manevi yolda ilerlemeye mani olduğunu ifade etmiştir.[330]

İmam Rabbânî, müridin şeyhine karşı göstermesi gereken adabı şöyle sıralamaktadır:

- Mürit şeyhinin huzurunda hiçbir şey ile meşgul olmamalı, tüm dikkatini ona teksif etmelidir. Öyle ki onun huzurunda farz ve sünnetlerden başka amel ile dahi meşgul olmamalıdır.
- Mürid kendi gölgesi şeyhinin elbisesi veya gölgesi üzerine düşmeyecek yerde durmaya dikkat etmelidir.
- Şeyhinin abdest aldığı yerde abdest almamalı, kullandığı kapları kullanmamalı, namaz kıldığı yere ayağını koymamalıdır.
- Şeyhinin huzurunda iken bir şey yiyip içmemeli, kimseyle konuşmamalı hatta kimseye yönelmemelidir.
- Mürid şeyhinin huzurunda değilken dahi onun bulunduğu tarafa ayağını uzatmamalı ve o tarafa doğru tükürmemelidir.
- Görünüşte doğru değil gibi gelen davranışlarında şeyhini eleştirmemeli, onun her söylediğinin doğru olduğuna inanmalıdır. Bilmelidir ki şeyhi her yaptığını ilham ve izin ile yapar. İlhamda hata

[328] Hatib El-Bağdâdî, *El-Câmiu li-Ahlâki'r-râvî ve Âdâbi's-sâmî*, Neşreden: Mahmud et-Tahran, C.I, Riyad, 1983, s. 158; Aktaran: Muhammed Abdulhay El-Kettânî, *Hz. Peygamberin Yönetimi et-terâtîbu'l-idâriyye*, Çev. Ahmet Özel, İz Yay., İstanbul, 2003, s. 397.
[329] Geylânî, *Gunyet'üt Tâlibîn,* s. 977.
[330] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 292. Mektup.

olsa dahi bunu kınamak caiz olmaz, tıpkı ictihaddaki hatayı kınamak caiz olmadığı gibi.

- Şeyhine mutlak iteat etmeli, onu her konuda taklit etmelidir. Yeme, içme, giyinme, uyku ve taat işleri dâhil külli ve cüzi her konuda şeyhine uymalı, namazı onun kıldığı şekilde kılmalı, fıkhı onun amelinden almalıdır.
- Şeyhinde kusur aramamalıdır.
- Şeyhinden keramet talep etmemelidir.
- Salikin gönlüne bir şüphe düşerse beklemeksizin şeyhine bildirmelidir.
- Başka bir şeyhi kendi şeyhinden üstün tutmamalı, zorunluluk olmadıkça ve izin almadıkça şeyhinin terbiyesinden ayrılmamalıdır.
- Şeyhinin yanında sesini yükseltmemelidir… Hz. Peygamberin ashâbı her şeyi ondan öğrendiği için, peygamber aynı zamanda onlar için bir şeyh (yol gösterici rehber) konumunda idi. Onlar peygambere karşı farkında olmadan edep dışı davranışta bulunmaları hâlinde hemen Allah Teâlâ tarafından uyarılıyorlardı. Allah-ü Tealâ'nın *"Ey iman edenler! Sesinizi, peygamberin sesi üzerine yükseltmeyin. Farkında olmadan çalışmalarınızın heba olmaması için, birbirinize bağıra çağıra konuştuğunuz gibi ona karşı bağırarak konuşmayın."*[331] ayeti buna bir örnektir. Yüksek sesle konuşmanın hoş karşılanmadığı başka bir ayette şöyle ifade edilmektedir: *"Yürüyüşünde tabiî ol, sesini alçalt Unutma ki, seslerin en çirkini merkeplerin sesidir."*[332]
- Kendisine gelen feyz ve hallerin şeyhinin vasıtası ile geldiğine inanmalıdır. Vakıada feyzin başka bir şeyhten geldiğini görse dahi bunu kendi şeyhinden bilmelidir. Çünkü şeyhlerden birinin kemâlatına ve sâlikin istidatına uygun olan bir feyizlendirme sâlike ulaşır. Şeyhin latifelerinden birinin bu feyzle öyle münasebeti vardır ki sâlik bunu şeyh suretinde görür ve o feyzin o şeyhten geldiğini zannederek yanılgıya düşebilir.

[331] Hucürat 49/2.
[332] Lokman 31/19.

İmam Rabbanî'nin görüşlerinden anlaşılıyor ki mürid şeyhe karşı her dâim edebe riayet etmelidir. Ona karşı saygılı olmalı, gösterdiği yolda ilerlemelidir. Kendisi şeyhinin olgunluğuna erişip doğru ve yanlışı ayırt etme seviyesine gelince ahlak kurallarına riayet etmeye devam etmeli; mutlak iteati ise terk etmelidir. Çünkü bazen boynuz kulağı geçebilir ve onun ilmi şeyhininkinden üst seviyeye çıkabilir. Bu yüzden herkes doğru bildiğini söylemekle yükümlüdür ki aksi takdirde ilimde ilerleme kat edilemez. İmam Rabbânî şeyhe karşı nasıl davranılması gerektiğini tek tek sıralamıştır. Onun bazı mektuplarının "âdâbü's sâlikîn" kitaplarının taşıdığı nitelikte olduğu söylenebilir.

2.9. RIZA

Rıza sözlükte "hoşnut ve memnun olmak, tasvip etmek, beğenmek, izin, müsaade, boyun eğmek, sızlanma, yakınma, samîmî bir duruş sergileme" gibi anlamlara gelmektedir.[333] Terim olarak"İradeyi ortadan kaldırmak, kaderin acı tecellileri karşısında kalbin huzur ve sükûn halinde olması, Hakk'ın ezelî tercihini gören sâlikin onun kendisi hakkındaki tercihinin kendisi için yaptığı tercihten daha iyi olduğunu kavrayarak kızmayı ve şikâyeti bırakmasıdır."[334] Başka bir ifadeyle; kalbin, ilâhî hükmün akışında sükûnet halinde bulunmasıdır.[335]

Cüneydi Bağdâdi rızayı "İradeyi kaldırmaktır."; Zünnûn Mısrî "Kalbin kazâ-i ilâhî ile sevinç duymasıdır."; İbn Atâ "Kalbin, Allah'ın kul için olan kadim iradesine nazar etmesidir. Çünkü kul Allah'ın kendisi için seçtiğinin en faziletli olduğunu bilir ve buna razı olarak kızmayı bırakır." şeklinde tarif etmektedir.[336]

Sühreverdî rıza makamını tevbe makamı ile ilişkilendirerek tevbesi samimi olan kimsenin rıza makamına ulaşabileceğini ifade etmektedir.[337] Kâmil iman sahibi insan korku ve ümit arasındadır. Korku insanı tevbe etmeye sürükler. Samimi bir şekilde tevbe eden kişi Allah'tan gelen her şeye razı olmuş demektir. Ayrıca o kişi

[333] Mütercim Âsım Efendi, *Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît,* C.VI, s. 5770; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn,* s. 33; Kâşânî, *Letâifu'l İşarât,* s. 267; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 295; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.399; Uludağ, "Rıza", *DİA*, C. XXXV, Türliye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2008, s. 55; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, s.175.
[334] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 295
[335]Himmet Konur, "Tasavvufun Gelişimi", *Tasavvuf El Kitabı*, Editör: Kadir Özköse, Grafiker Yay., Ankara, 2015, s 173.
[336] Serrac, *el-Lüma',* s. 52; Kelâbâzî, *Ta'arruf,* s. 167.
[337] Sühreverdî, *Avârifü'l Meârif*, s.622.

kendisini hatalardan ve Allah'a karşı isyandan uzak tutmaya çalışmaktadır. Bundan dolayı Allah'ın rızasını da kazanmış olur.

Hucvirî, rızayı ikiye ayırmaktadır: **1.** Allah'ın kulundan razı olması **2.** Kulun Rabbinden razı olması... Allah'ın kulundan razı olması kulu için sevap, nimet, keramet ve ikram dilemesidir. Kulun rızası ise Allah'ın emirlerini yerine getirmesi ve hükümlerine boyun eğmesidir. Diğer bir ifade ile kazanın iki türlü tecellisi karşısında yani Hakkın vermesi ya da vermemesi karşısında kulun kalbinin eşit olması rızadır.[338]

Ebû Tâlib El-Mekkî'ye göre rıza makamında olan kalp, tüm işlerde tecellî eden İlâhî takdirle sürûr duyar, nefis bütün hallerde hoşluk ve sükûnet içerisinde olur, bütün korkutucu ve rahatsız edici dünya işleri karşısında kalbin huzur içinde bulunması, kulun her şeye kanaat etmesi rıza makamında olmanın alâmetleridir. Ayrıca Rabbinin takdir ettiği şeylerle övünmesi, Mevlâsının onu görüp gözetmesine sevinmesi, her işte Mevlâsına teslim olması, en ufak şeyden dolayı bile O'ndan razı olması, Yüce Allah'ın her işi en güzel şekilde tedbir edeceğine ve her işte en güzel hükmü vereceğine îtikâd ederek O'nun bütün hükümlerine teslim olması da kulun rıza makamında olduğunu gösterir. [339]

Serrac'a göre rıza ehli üç kısımdır:

1. Sabırsızlık ve telaşı bırakarak Cenâb-ı Hakkın zorluk ve kolaylık, hoşa giden ya da gitmeyen; nimet ya da nimetten mahrumiyet gibi her türlü hükm-ü ilahisini eşit gören kimseler.
2. Rızanın önce Allah'tan olduğunu göstererek kendi rızalarını görmeyen kimseler. Bunlar her ne kadar rahat ile sıkıntıyı; nimete ermekle nimetten mahrumiyeti eşit görseler de rıza konusunda sâbit-kadem değildirler.
3. Allah Teâlâ'nın kullarına olan rızasının kullarınkinden önce olması sebebiyle rızanın kuldan olanından da Allah'tan geleninden de geçmiş bulunanlar. Bu kimseler Dârânî'nin şu sözlerinde anlatılan kişilerdir: "Allah'ı hoşnut eden de gadaplandıran da kulların fiilleri değildir. Allah bir topluluktan razı olunca onlara rıza ehlinin amellerini yaptırır. Bir kavme de kızınca onlara kızdığı kimsenin amelini yaptırır."[340]

[338] Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 240.
[339] Ebû Tâlib El-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb,* C. III, ss. 168-169.
[340] Serrac, *el-Lüma',* s. 53.

İmam Rabbânî *"Allah'ın rızası ise hepsinden büyüktür."*[341] ayetini göstererek kişinin en büyük gaye olan rıza makamına ulaşmasını günahlarından tövbe ederek seyr-ü sülûke girmesine bağlamakta[342] ve Allah'ın rızasını kazanabilmenin, tasavvufî tecrübeleri yaşarken kapılabilecekleri vesveselerden ötürü devamlı olarak istiğfar etmek suretiyle mümkün olduğunu beyan etmektedir.[343]

İmam Rabbânî, bir mektubunda Allah'ın razı olduğu şeyler dışında herhangi bir şeyden razı olmamak ve o şeyi arzu etmemek gerektiğini belirterek, bu dünyadan göç etmekle birlikte arzu edilen o şeylerin de sona ereceğine dikkat çekmiştir. Allah'ın razı olmadığı mâsivâyı gözde büyütmemeli ve Allah'ın takdiriyle onları terk etmelidir. Sonrada bunları terk etmeye muvaffak kılan Allah'a şükretmeli ve bu sayede ihlaslı bir kul olunacağına inanmalıdır.[344]

İmam Rabbânî'ye göre rıza makamındaki kul, Rabbinin verdiği sıkıntılara gücenmez. Çünkü seven sevdiğinden gelen her şeyi hoş karşılar. Sevgi arttıkça sevgiliden gelen eza ve cefa dahi sevene haz vermeye başlar. Hatta bu sevgi öyle bir hale gelir ki sevgiliden gelen cefa, ondan gelen hoşluktan daha fazla lezzet verir sevene...[345] İşte bu noktada muhabbet makamı hasıl olur. Dolayısıyla muhabbet makamı rıza makamından daha ötededir. Burada kast edilen zâti muhabbet makamı değil, Hz. Peygambere mahsus olan tüm nisbet ve itibarlardan uzak olan muhabbet makamıdır.[346] Allah'ın celal sıfatı ile cemal sıfatını eşit görmek gerektiği için cemal sıfatının tecelli ettiği zamanlarda mutlu mesut -şikâyet etmeden- yaşarken, celal sıfatının tecellisiyle imtihana tabi tuttuğu vakitlerde de ona rıza göstermek gerekmektedir. Çünkü seven sevdiğinden gelen elemi bir lutuf olarak görür.[347]

İmam Rabbânî rızayı muhabbet ile ilişkilendirme konusunda Gazzâlî'ye benzemektedir. Gazzâlî'ye göre de belâya sabretmek yeterli değil; ona rıza göstermek de gerekmektedir. Çünkü habîbin fiillerine rıza; onu sevmenin ve himmeti tamamen bu hususa sarf etmenin bir gereğidir.[348]

---

[341] Tevbe 9/72.
[342] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 146. Mektup.
[343] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 11. Mektup.
[344] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.III, 2. Mektup.
[345] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.III, 15. Mektup; c. II, 29. Mektup, 75. Mektup.
[346] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 33. Mektup.
[347] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.III, 6. Mektup.
[348] Gazzâlî, *İhyâ*, C. IV, s. 720.

Lezzet ve acıyı rûhani ve cismani olarak ikiye ayıran İmam Rabbânî, cisme lezzet veren her şeyde ruh için elem, cisme elem veren her şeyde ruh için lezzet olduğunu belirtmektedir. Ruh cismin makamına inip onunla irtibat kurduğu bu dünyada onun lezzet duyduğu şeylerden lezzet duymaya başlar. Kişi manevi yolda ilerleyip aslına kavuştuğu zaman ruh da aslını bulur ve özüne döner. Artık cismi lezzetler ona acı ve ızdırap verirken, çektiği sıkıntılardan ruhu haz duymaya başlar.[349]

O, hapishanedeyken yazmış olduğu bir mektubunda kendisini görmek isteyen Hace Muhammed Masum'a Allah'ın bu dünyada buluşmalarını takdir ederse kimsenin bunun önüne geçemeyeceğini, eğer takdir etmezse kadere razı olup ahirette buluşmayı ümit ettiğini belirtmiştir.[350] Bir mektubunda *"Kazaya razı olmayan ve verdiğim belaya sabretmeyen kişi benden başka bir Rab arasın ve semanın altından çıksın!"*[351] hadis-i kutsîsini dile getiren İmam Rabbânî, her işte kulun kendi iradesini Allah'ın iradesine tabi kılması, tüm olayların Allah'ın muradının aynı oluğuna inanması ve bundan haz duyması gerektiğini belirtmektedir. Bu sebeple kul daima başına gelene razı olmalıdır.[352]

İmam Rabbânî başka bir mektubunda da kendisine yapılan haksızlıklara ve kendisiyle ilişki içerisinde bulunan dostlarının memleketlerinden sürdürülerek haksızlığa uğramalarına rağmen kendi içerisinde en ufak bir sıkıntı ve isyan hali oluşmadığını ifade etmektedir.[353] Anlaşılıyor ki İmam Rabbânî'ye göre rıza makamına ulaşmanın yolu sabretmekten geçer.

Sonuç olarak Allah'ı seven kişi ondan gelen her şeye razı olmalıdır. İmam Rabbânî rıza'yı sabır ve aşkla ilişkilendirmiştir. Çünkü seven sevdiğinden gelen iyi ve kötü her şeyi sever. Gerçek aşkın özelliği budur. Eğer böyle yapamıyorsa kalbini yoklamalıdır. Hâl böyle olunca kadere rıza gösteremeyen kişinin kalbindeki Allah aşkında bir problem var demektir. Gerçekten Allah aşkına erişen kul Rabbin'den razı olduğu gibi, Rabbi de ondan razı olur. Rıza, sabırla yakından ilişkili bir konu olduğu için şimdi sabır konusu anlatılacaktır.

---

[349] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 64. Mektup.
[350] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.III, 2. Mektup.
[351] Taberâni, *El-Kebir*, Hadis no: 807; Beyhâki, *Şa'bu'l-İman*, Hadis no: 200; Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni*, C. III, 59. Mektup, (C. VII, s.384).
[352] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.III, 59. Mektup.
[353] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 11. Mektup.

2.10. SABIR

Sözlükte "dayanmak, dayanıklılık, birini bir şeyden alıkoymak, katlanmak, hapsetmek, tutmak, engellemek, güçlü ve dirençli olmak, dilde tutmak, el çekmek" anlamlarına gelen sabır; terim olarak "başa gelen sıkıntılara dayanmak, bu sıkıntılardan dolayı Allah'tan başka kimseye şikâyetçi olmamak, sızlanıp yakınmamak, kendini acındırmamak, olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet, Allah Teâlâ'dan bir çıkış kapısı beklemek" gibi anlamlara gelmektedir.[354]

Gazzâli "sabûr" ismine sahip olan Allah Teâlâ'nın sabrının iradeyi zorlayacak sebeplerden hâli olduğunu açıkladıktan sonra; kulun sabrının " şehvet ve öfkenin gerektirdiği şeyler karşısında dinin icap ettirdiği şeylere karşı sebat göstermek" olduğunu ve iradeden hâlî olmadığını belirtmektedir. Buna göre kul iki zıt karşısında kalır; şehvet ve öfkenin icap ettirdiği hususları itip, dinin gerektirdiği hususlara sarıldığı zaman o kimseye sabûr ismi verilebilir.[355]

Halk arasında sabır nefis hâkimiyeti iken; Allah âşıklarına göre sabır, tüm belalar sırtına yüklense dahi âh etmemektir. Ayrıca vefâdan, cefâdan, ihtiyarlık ve gençlikten, nîmet ve hikmetten, hülâsâ birbirine zıt vasıfların hiç birinden dolayı üzülmeyip değişiklik göstermemektir. Her ne ile karşılaşırsa karşılaşsın hiç birine aldırış etmeyip canını düşünmeden cânânına ulaşmaya bakmaktır.[356]

Sabrın çeşitli dereceleri vardır:

1. Sonunda karşılaşacağı nimetleri düşünerek belalara sabretmek.
2. Allah'ın cezalandırmasından korkarak, günaha girmekten kaçınmaya sabretmek.
3. Taat ve ibadette nefse gelen ağırlığa sabretmek.[357]

Sühreverdî de sabrı çeşitli kısımlara ayırmaktadır:

---

[354] Mütercim Âsım Efendi, *Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît,* C.II, s. 2085; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, C.IV, s.438; Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât,* s. 265; Kâşânî, *Letâifu'l İşarât,* s. 326; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn,* s. 32; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 157; Ateş, *İslam Tasavvufu*, s. 342; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 302; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 409; Mustafa Çağırıcı, "Sabır", *DİA*, C. XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2008, s. 337; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler,* s.175.

[355] Gazzalî, *Esmâü'l Hüsnâ Şerhi İmam-ı Gazali*, Çev. M. Ferşat, Ferşat Yay., by., 2005, ss. 183-184.

[356] Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan, *Envarü'l Aşıkîn,* s. 424.

[357] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 409

1. Allah'a karşı sabır. Bu, sabrın en üstünüdür. Allaha karşı sabır, bütün düşünceyi O'na teksif etmek, kalp ile murakabe yapmak ve içe gelen vesveseleri yok etmektir.
2. Fazilet/erdem türünden olan sabır. Bu sabır türü fakirliğe karşı sabretmek, musibete ilk anında sabretmek, şikayet etmemek, Allah'ın verdiğine ve ikramlarına sabretmek, ibret ve ayetleri görmeye sabretmektir.
3. Nimete karşı sabretmek. Bu kısım, nimeti Allah'a isyana sarf etmemektir.
4. Rıza ve gazapta ölçüyü kaçırmamak. Yani İnsanlar tarafından gelen övgüye ve yergiye sabretmek. Övgüden dolayı kibirlenmemek, yergiden ya da fark edilmemekten dolayı öfkelenmemek ve üzülmemek.[358]

Serrac'ın Şibli'den naklettiği üzere sabrın üç mertebesi vardır:

1. **Mütesabbır:** Allah hakkında sabreden. Böyle kimseler, zorluklara karşı bazen sabreder, bazende aciz kalır sabredemezler.
2. **Sâbir:** Allah hakkında ve Allah için sabreden. Böyleleri sabırsızlık göstermez, fakat zaman zaman kendilerinden şikayet vaki olur.
3. **Sebbar:** Allah'a ait konularda, Allah için, Allah ile sabredendir. Böyle biri üzerine bütün belalar yağsa da yine sabırdan acz göstermez, zahirinde ve batınında hrhangi bir değişiklik meydana gelmez, görevini aksatmaz.[359]

Zünnûn Mısrî başından geçen bir hadiseyi anlatmaktadır: "Bir hasta ziyaretine gitmiştim. Hasta ile konuşurken onun birden inlediğini gördüm. Dedim ki: *'Sevdiğinin tokadına sabredemeyen, hatta sevgilisinin tokadından tat almayan sevgisinde samimi değildir.'* "[360] Mısrî'nin bu sözlerine bakıldığında İmam Rabbânî gibi gerçek aşkı sevgiliden gelen elemden haz duymak ile ilişkilendirdiği anlaşılmaktadır.

Cüneydi Bağdadi, sabrı "Başa gelen acıları yüz ekşitmeden yudumlamaktır."[361] şeklinde tarif ederek, sabrın sıkıntılar karşısında isyana mahal veren her türlü hareketten kaçınarak gerçekleşeceğini bildirmiştir.

[358] Sühreverdî, *Avârifü'l Meârif*, s.621.
[359] Serrac, *el-Lüma',* s. 49.
[360] Serrac, *el-Lüm'a*, s.49.
[361] Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi,* s. 377.

Mevlânâ sabır ile iman arasında ilişki kurar ve bunu: "Sabır iman nedeniyle baş tacı olur. Bundan dolayıdır ki sabrı olmayanın imanı da yoktur. Hz. Peygamber *'Tabiatinde iman olmayana Hüdâ sabır da vermemiştir.'* buyurdu."[362] sözleriyle açıklar. Mevlana'ya göre iman ve sabır ayrılmaz bir bütündür.

Kuşeyri ise sabrı iki kısma ayırmaktadır:

1. Kulun kendi iradesi ile yaptığı şeylere gösterdiği sabır.
2. Kulun kendi iradesi ile olmayan şeylere gösterdiği sabır. Bu kısımda ikiye ayrılır:
    - Allah'ın emrettiklerini yapmaya sabır
    - Onun yasakladığı şeylere düşmemeye sabır.[363]

Allah Teâlâ ikinci kısım sabrı *"Sabredenler; doğru olanlar, gönülden boyun eğenler, infak edenler ve seher vakitlerinde bağışlanma dileyenlerdir."*[364] ayetinde kendi emirlerine boyun eğmek ve iteat etmek olarak tanımlamaktadır.

İmam Rabbânî Hz. Peygamberin âlemlere rahmet olduğunu, öncekilerin ve sonrakilerin efendisi olduğunu söylerken, onun bu vasfını çektiği sıkıntılara sabredişine bağlamaktadır. Çünkü Hz. Peygamber hiçbir nebinin çekmediği sıkıntıları çekmiş ve hiçbir resulün imtihan edilmediği belalarla imtihan edilmiştir.[365] İmam Rabbânî, Allah'ın peygamberine buyurduğu *"O halde (Rasülüm), ulul azim peygamberlerin sabrettiği gibi sen de sabret. Onlar hakkında acele etme."*[366] ayetini hatırlatarak sabretmenin üstün bir mertebe olduğunu belirtmekte ve bu makamda olgunlaşmak için insanların cefasına ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Şekere alışmış insana tuzun ağır geldiği gibi, güzel bir hayata alışmış kişiye sıkıntılı durumların ağır gelmesinin doğal olduğunu fakat asıl bu noktada sabrın devreye girmesi gerektiğini belirtmektedir.[367]

Ayrıca Allah dostlarının da manevi mertebelere erişmelerinin, çektikleri sıkıntı ve eziyetlere sabretmelerinden kaynaklandığını belirten İmam Rabbânî; bu duruma, kendisine yapılan fitne neticesinde zindanda geçirdiği zamanları örnek

[362]Mevlânâ Celâlettin Rûmî, *Mesnevî,* C.II, Panama Yayınları, Ankara, ty, Bab: 600-601.
[363] Kuşeyri, *Risâletü'l Kuşeyriye*, s. 345.
[364] Ali İmran 3/17.
[365] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.III, 2. Mektup.
[366] Ahkaf 46/35.
[367] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.III, 7. Mektup.

vermiş ve zindandaki sıkıntılara sabrettiği için Allah'a olan yakınlığının daha da arttığını belirtmiştir.[368]

Bu noktada Geylânî de sabrın ve rızanın üns makamına kavuşturarak Allah'a yakınlığı sağlayacak iki haslet olduğunu şöyle belirtmektedir: "(Başa gelen sıkıntılar olmasa) sabır dallarında rıza yaprakları bulamazsın. Ve üns reyhanlarını koklaman kâbil olmaz. Bu böyle olunca Hakk yakınlığı meyvelerini toplayamazsın. Çünkü meyve vermezler. -Ki o yakınlık şu ayet-i kerimenin özlü mânâsında saklıdır: *'Muakkak onun katımızda mutlak bir yakınlığı ve dönüp gelince elde edeceği bir güzelliği de vardır.'*[369] -Kalp bülbülleri şevk nağmeleri ile ötmez. *'Ben Rabbime yolcuyum, bana hidayet edecek…'*[370] ayetindeki mânâ kanatlarını açıp uçmaz. '*Muktedir Melikin katındaki sadâkat makamı…'*[371] ayeti kerimesi ile tarif edilen makam ağacına erişip konamaz… *'Yaptıkları işlerde, O (Allah) onların yanındadır…'*[372] ayeti kerimesinin mânâ gülü kokusunu öz varlığında duyamaz. "[373]

Ebû Talib El-Mekkî ezâ ve sıkıntıların mü'minler için birer imtihan vesilesi olduğunu ve onu yapan kişi için bir fitne olduğu halde ona uğrayan kişi için bir rahmet olduğunu belirtmektedir.[374] Bu noktada İmam Rabbânî de Ebû Talib El-Mekkî ile aynı görüşü paylaşmaktadır. İmam Rabbânî'ye göre başa gelen sıkıntılar ve belalar, bir imtihan vesilesi ve Allah tarafından kula bahşedilen bir fırsat ve ganimettir. Böyle sıkıntılı zamanlarda yapılması gereken şey metanetli ve sabırlı davranmaktır. Sabretmek ise vakti boşa geçirmeden Allah'a yönelmek ile mümkündür. Allah dostlarına insanların verdiği eziyetin aslında Allah'ın gazabının sûretinin bir yansıması olduğunu belirten İmam Rabbânî; sûreten gazabın sevenlere mahsus olup rahmetten başka bir şey olmadığını ve Allah'ın düşmanlarına olan gazaptan farklı olduğunu söyleyerek bir sınıflandırma yapmıştır.[375]

İmam Rabbânî "Fitne zamanlarında yapılan az bir amel, diğer zamanlarda yapılan çok amelden daha üstündür." der. Kendisi yaşadığı dönemdeki din konusunda ortaya çıkan fitneleri örnek göstererek, bu vakitlerde Tekkeye çekilip

[368] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.III, 6. Mektup.
[369] Sad 38/40.
[370] Saffat 37/99.
[371] Kamer 54/55.
[372] Enam 6/127.
[373] Abdülkadir Geylânî, *Mektubât-ı Geylânî*, Çev. Abdülkadir Akçiçek, Bahay Yay., İstanbul, 1988, 10. Mektup.
[374] Ebû Talib El-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb,* C. II, s. 244.
[375] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.III, 15. Mektup.

ibadetle meşgul olmak istediğini ve nefsini bu sayede terbiye ederek mâsivâdan uzaklaşmak konusundaki bu fırsatı değerlendirmek gerektiğini dile getirmektedir.[376] Ona göre, insan sıkıntılı zamanlarında üç şeyden biriyle meşgul olmalıdır: Kur'an okumak, kıraati uzun tutarak namaz kılmak ve kelime-i tevhid çekmek. [377]

Zindandaki günlerinde üzüntüye kapılan müritlerine teselli mektupları yazan İmam Rabbânî, bir mektubunda sabrı tavsiye ederken müritlerine Allah'ın yarattığı her şeyde bir hikmet olduğunu belirterek şu ayeti kerimeyi hatırlatmaktadır: *"Sizin için daha hayırlı olduğu halde bir şeyi sevmemeniz mümkündür. Sizin için daha kötü olduğu halde bir şeyi sevmeniz de mümkündür. Allah bilir, siz bilmezsiniz."*[378]

İmam Rabbânî'ye göre acı ve musibet, aslında bir ilaç kabuğunun içine gizlenmiş şekere benzer. Mesut kimseler bu şekerin lezzetini bildikleri için gam ve keder onlara nimet gelir. Fakat masivaya sevgi duyma hastalığına yakalananlar bu şekerin tadını anlayamaz ve onu acı zanneder. [379] Dünya mü'minin zindanıdır. Zindan bela, acı ve ızdırap çekme yeridir. Bu sebeple mü'min dünyada sıkıntı içerisindedir; ama şunu unutmamalıdır: *" Hakikaten zorlukla beraber bir kolaylık vardır. Evet, zorlukla beraber bir kolaylık daha vardır."*[380] Bu sebeple başına gelen musibetlere sabretmeli ve sonrasında güzelliğe nail olmalıdır.[381] Başa gelen tüm sıkıntılı ve zor durumlar Allah Teâlâ'nın kullarını kendisine yaklaştırmak için verdiği bir lutufdur.

Görülüyor ki İmam Rabbânî sabır konusunda geleneksel tasavvufî yaklaşım sergilemekte ve başa gelen sıkıntıların bir imtihan vesîlesi olduğunu, her şeyde bir hikmet aramak gerektiğini dile getirmektedir. Ancak kaynak eserin mektup olması hasebiyle diğer mutasavvıflara nazaran teknik ayrımlara daha az gidilmiştir. Ayrıca İmam Rabbânî diğerlerinden farklı olarak Allah'ın kuluna verdiği sıkıntıların gerçek gazab ve sûreten gazab olarak ikiye ayrıldığını söylemekle özgün bir sınıflandırma yapmaktadır. Ona göre Allah'ın sevdiği kullarına verdiği sıkıntılar O'nun gazabının sûretinin yansımalarıdır.

[376] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.III, 2. Mektup.
[377] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.III, 2. Mektup.
[378] Bakara 2/216.
[379] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 29. Mektup.
[380] İnşirah 94/5-6.
[381] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 64. Mektup.

2.11. ŞÜKÜR

Şükür kelimesi "teşekkür etmek, nimeti dile getirmek, nimetin değerini bilmek, nimet verenin nimetini saygıyla itiraf etmek, yapılan iyiliği bilerek onu açığa çıkarıp yaymak, minnetkarlık etmek, iyilik edeni iyiliği ile övmek, ihsanın bilinmesi ve neşredilmesi, Allah'a güzel senada bulunma, " gibi anlamlara gelmektedir.[382]

Kuşeyrî şükrü, "Rabbinin nimetlerini dil ile ikrar kalp ile tasdik etmektir" şeklinde tarif ederken; Cüneydi Bağdâdi şükrü Allah'a karşı tevâzu' ile ilişkilendirerek "gelen bir nimete kendini layık görmemek" şeklinde açıklamaktadır. Cüneyd-i Bağdâdi insanların Rabbinin huzurunda kendi nefsine ait arzulardan kurtulmadıkça yaptığı şükrün hastalıklı olduğunu dile getirmiştir.[383]

Sühreverdî'ye göre şükür, "kulun dinine zarar veren küfür, şirk, nifak gibi durumların dışında kendisi için takdir edilen her şeyi nimet olarak bilmesi"dir. Çünkü Allah mü'min kuluna hayırdan başka bir şey takdir etmez.[384] Bu sebeple kişinin başına gelen musibetlerde Allah'a isyan etmemesi, daha kötüsüne uğramadığı için Allah'a şükretmesi gerekmektedir.

Sühreverdî ve Kuşeyrî şükrü üçe ayırır:

1. Dil ile yapılan şükür: Bu kısım, tevazu ile nimeti itiraf etmektir.
2. Beden ve azalarla şükür: Bu da yüce Allah'a hizmet ile vasıflanmaktır.
3. Kalp ile şükür: Sürekli haramlardan sakınmakla şühûd makamına yönelmektir.[385]

Ebû Ali Ruzbârî'nin: "Her organımın bir dili olsa da bununla verdiğin nimetler için sana hamd-ü senâ etsem." şeklinde dua ettiği naklolunmaktadır.[386] Beden ve azalarla şükür Allah'a hizmet etmek anlamına geldiği gibi bu azaları Allah'ın yasaklarından korumak anlamına da gelmektedir. Buna göre kulakların şükrü: Allah'ın yasakladığı şeyler anılınca kulaklarını tıkamak; lisanın şükrü: daima Allah'ı anmak ve yalan, iftira, gıybet gibi kötü sözlerden sakınmak; ellerin şükrü:

---

[382] İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab,* C. IV, s.433; Mütercim Âsım Efendi, *Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît,* C.II, s. 2070; Râğıp el-İsfehânî, *el-Müfredât,* s. 265; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn,* s. 34; Kâşânî, *Letâifu'l İşarât,* s. 315; Ateş, *İslam Tasavvufu*, s. 351; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 338; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 466; Mustafa Çağırıcı, "Şükür", *DİA,* C. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2010, s. 259.
[383] Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 364.
[384] Çatak, *Şihabüddin Sühreverdî,* s. 193.
[385] Kuşeyrî, *Risâletü'l Kuşeyriye*, s.333; Çatak, *Şihabüddin Sühreverdî,* s. 239.
[386] Kelâbâzî, *Ta'arruf,* s. 165.

elleri harama uzatmamak; midenin şükrü: haram lokma yememek; şehvet organlarının şükrü: zinaya yaklaşmamaktır.[387]

Gazzali'ye göre kulun Allah'a olan şükrü mecaz anlam ifade eder. Zira kul, sonsuz nimet ve ihsan sahibi olan Allah'a karşı ne kadar şükrederse etsin gerçek anlamda şükretmiş sayılmaz. Allah'a iteat etmek sûretiyle şükretmeye kalkışsa; "iteat etmek" -kendisi de- Allah tarafından bahşedilen başka bir nimet olduğundan dolayı yine Rabbine gerçek anlamda şükretmiş sayılmaz. Hattâ şükür nimeti bile şükrü gerektiren bir nimettir. Öyleyse Allah'ın nimetlerine karşı yapılacak en iyi şükür; o nimetleri ma'siyet yollarında kullanmayıp, taat yollarında kullanmaktır.[388]

Şükrü psikolojik temellere oturtan Mevlanâ'nın şükür kavramına verdiği anlam, "sâlikin, hayatla, insanlarla, kendiyle ve yaratıcısıyla barışık bir ruh haline sahip olmasını sağlayan bir meziyet ve erdem"dir.[389]

Ebû Tâlib El-Mekkî'ye göre şükürde iki ayrı müşahededen meydane gelen iki ayrı makam vardır. Bunların en yükseği şekûr olanların makamıdır. Şekûr; sıkıntı, belâ, mihnet ve acılara karşı da şükredebilen kimsedir. Bu hal ancak sahih yakîn ve gerçek zühd sayesinde bunların şükrü gerektirecek birer nimet olduğunu müşâhede ettikten sonra meydana gelir. Bu, rızada bir makam ve muhabbetten kaynaklanan bir haldir. Şükrün ikinci makamı ise şudur: Kul, dünya işlerinde ve dînî durumlarda kendisinden daha aşağıda olanlara bakıp Allah Teâlâ'nın kendisine ihsan ettiği kalp ve din selâmetine sahip olmasını ve ayrıca diğer kimselerin mübtelâ olduğu şeylerden afiyette olma nimetini gözünde büyüterek bunu kendi adına kâfî görüp Allah'a sığınır ve O'na şükreder. Sonra iman ilmi ve güzel yakîniyle dînî konuda kendisinden üstün olana bakar; nefsine kızıp kınar ve o kimsenin güzel hallerine imrenip onun gibi olmaya çalışır. O hallere ulaştığı zaman da şükredenlerden olur ve hamdedenler sınıfına girer.[390]

Nimeti verene şükretmek hem aklen hem de şer'an gerekli olmakla birlikte, bu şükrün oranı nimetin büyüklüğü oranında olmalıdır. Nimet ne kadar çok olursa şükür de o oranda vacip olur. Doğal olarak zenginler fakirlere oranla daha fazla

[387] Abdullatif Harputî, *Abdullatif*, Çev. Ahmet Aslantürk, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul, 2004, s. 368.
[388] Gazzâlî, *Esmâü'l Hüsnâ Şerhi*, s. 124.
[389] Küçük, *Mevlânâ'ya Göre Mânevî Gelişim*, s. 555.
[390] Ebû Tâlib El-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb,* C.II, ss. 286-287.

şükretmelidir. Nitekim Hz. peygamberin *"Bu ümmetin fakirleri zenginlerinden beş yüz sene önce cennete girecektir."*[391] sözünün anlamı burada açığa çıkmaktadır.[392]

İmam Rabbânî'ye göre Allah'a şükretmek ilk ikisi vacip sonuncusu ise istihsânî olan şu üç esası yerine getirmekle mümkün olur:

- Kişinin akidesini ehl-i sünnet vel camaatın görüşlerine uyacak şekilde düzeltmesi.
- Şer-î ve amelî hükümleri ehl-i sünnet müctehidlerinin açıklamaları doğrultusunda yerine getirmek.
- Ehl-i Sünnetten olan büyük sufîlerin seyr-i süluküne uygun olarak nefsi tasfiye ve tezkiye etmek.[393]

İmam Rabbânî bu sınıflandırmayı yaptıktan sonra, uhrevî kurtuluşa ermek için imandan sonra ikinci kısmın yani İslamın beş rüknunu yerine getirmenin yeterli olacağını düşündüğünü belirmektedir. Çünkü ayetlerde kurtuluşa vesile olan şeyin salih ameller olduğu ifade edilmiştir. İslamın beş rüknu ise tüm salih amellerin özüdür. Bu rükünleri yerine getiren kişinin Allah'a karşı şükrünü eda etmiş olacağı, şükrünü eda ettiği için de kurtuluşa ereceği umulur. Zira Allah *"Siz eğer şükreder ve iman ederseniz Allah ne diye size azap etsin? Allah şükrün karşılığını veren, (her şeyi) bilendir."*[394] buyurmaktadır. O halde insan bu beş esası özellikle de dinin direği olan namazı eda edebilmek için çalışmalıdır.[395]

Mü'min olan kul ahiret konularında ve salih amellerle ilişkili hususlarda şükrederken daima kendinden yukarı kimselere bakmalıdır ki tevâzu' ile Rabbine boyun bükerek şükredebilsin. Dünya ile alakalı hususlarda ise kendinden aşağıdakilere bakmalıdır ki sahip olduklarının farkına varsın ve kıymetini bilsin. Eğer tam tersini yaparsa yani ahiret konularında kendinden aşağıdakileri kendisiyle kıyaslarsa, yaptığı amelleri büyük görerek kibre kapılabilir, dünya işlerinde kendinden yüksektekilere bakarsa tamahkârlık haline bürünebilir. Bu da onu Rabbinin nimetlerine şükürden alıyor.[396]

---

[391] Tirmizî, Hadis no: 2358-2362; Aktaran: İmam Rabbâni, *Mektûbât-ı Rabbâni*, C. I, 71. Mektup, (C.I, s. 649).
[392] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 71. Mektup.
[393] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 71. Mektup.
[394] Nisa 4/147.
[395] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 304. Mektup.
[396] Sofuzade Seyyid Hasan Hulûsi, *Mecmâ'ul Âdâb*, Çev. Ali Rüştü Oran, Salâh Bilici Kitabevi, İstanbul, 1979, s.208.

İmam Rabbânî'ye göre şükürden daha üstün bir şey vardır ki o da hamddir. Şükür nimete teşekkür etmek iken; hamd hem nimete hem külfete karşı rıza göstermektir. Dolayısıyla şükür Allah'ın sıfat ve fiillerine yönelik iken; hamd Allah'ın sıfat, fiil ve zatına yöneliktir. Çünkü zorluklara karşı hamd etmek Allah'ın zatına olan muhabbetten ileri gelir. Zira seven sevdiğini acı verdiği zamanlarda dahi sever ve över.[397] Bu nedenle hamd ancak muhabbet makamında hasıl olur.

İmam Rabbânî insanın Rabbini gece gündüz noksanlardan münezzeh kılıp takdis ederek "Sübhânellahü ve bi hamdihî" şeklinde tesbih etmesinin en güzel hamd etme şekli olduğunu belirtmektedir. Bu tesbihin içinde geçen hamd ifadesi ile Allah'ın mükemmel sıfatlarına, güzel fiillerine, çeşitli nimetlerine ve bol ihsanlarına şükredilmektedir. Her şükrün başı hamd olduğundan dolayı bu tesbihi gece gündüz okuyanların ameline, hiç kimsenin amelinin eşit olamayacağını ifade etmektedir. Bu sebeple kişi gece gündüz yüz defa bu tesbihi okumalıdır.[398]

Özetle denilebilir ki; şükür kıymet bilmektir, değer vermektir. İmam Rabbânî'ye göre şükürden aciz olan kul, Rabbine değer vermiyor, nimetin ondan geldiğini bilmiyor demektir. Allah'ın verdiği nimetlerin şükrünü tam mânasıyla edâ etmek mümkün olmasa da bunun için çalışmak gerekmektedir. Şükrü eda için öncelikle sağlam bir inanca sahip olmak lazımdır. Sonra şeriatin gerekliliklerini yerine getirmek gerekir ki bunu yapabilen kişi şükretmiş sayılır. Bundan sonra seyr-ü süluk ile kalbi temizlemeye çalışmak ise şükrün edası için gereklidir fakat zorunlu değildir.

2.12. TAKVA

Sözlükte "Korkma, endişelenme, kaygılanma, dikkatli davranma, sakınma, her hangi bir tehlikeden korunmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, kendini muhafaza altına almak, hayâ etmek sınırları korumak, ahde vefâ" gibi anlamlara gelen takva kavramı; bir terim olarak "kişinin kendisini günahlara karşı koruması, Allah'a boyun eğerek onun azabından sakınmak, cezayı gerektiren

[397] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.II, 33. Mektup.
[398] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 307. Mektup; Abdubâki, Hadis no: 1725, s.226.

davranışlardan nefsi uzak tutmak sûretiyle korunmak, kendini Allah'tan uzaklaştıran şeylerden uzak durmak, Allah'tan başkasını terk etmek " anlamlarına gelir.[399]

Geylani'ye göre takvayı elde etmek için öncelikle kul hakkına riayet etmek, sonra büyük küçük tüm günahlardan kurtulmak gerekmektedir. Bunlardan sonra ise gösteriş, iki yüzlülük, kendini beğenmek, hırs, tamah, halktan korkmak ve onlardan bir şey ummak gibi kalbî hastalıları temizlemek gerekir.[400]

Geylâni bazı zatların, üç şeyin takvânın sağlandığının kanıtı olduğu görüşünü naklederek bu üç şeyi şöyle sıralar:

1. Elinde olmayan şey için güzelce tevekkül etmek
2. Elinde bulunana da razı olmak
3. Elinden çıkıp giden şeylere de sabırlı olmak[401]

Geylaninin naklettiği bu görüşe bakıldığında tevekkül, rıza ve sabır makamının üçü de elde edilmeden takva makamına erişilemez.

Kuşeyri takvayı " Allah'a iteat etmekle Allah'ın azabından korunmaktır" şeklinde tarif etmiştir.[402] Buna göre takva Allah'tan korkarak yasaklarından sakınmak ve emirlerini yerine getirmektir. Hz. Allah *" Bir de peygamber size her ne emir verirse onu tutun, yasakladığından da sakının."*[403] buyurmaktadır. Bu sebeple kişinin dinin tebliğcisi olan ve hevasından konuşmayan Hz. Peygamberin getirdiği şeriate tabi olması takvanın kendisidir.

Gazzâli takvâya verâ ve zühdü kapsayan bir anlam atfederek, takvâyı üç kısma ayrırmaktadır:

1. Âdil kimselerin takvasıdır ki fukahânın fetvâlarıyla haram edilen her şeyden kaçınmak anlamına gelmektedir.
2. Sâlih kimselerin takvâsıdır ki haram ihtimâli olan her şeyden kaçınmaktır.

[399] Râğıp el-İsfehânî, *el-Müfredât,* s. 531; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 163; Kâşânî, *Letâifu'l İşarât,* s. 146; Ateş, *İslam Tasavvufu*, s. 296; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 342; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 472; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler,* s.156.
[400] Geylânî, *Gunyet'üt Tâlibîn,* s. 423.
[401] Geylânî, *Gunyet'üt Tâlibî,* s. 418.
[402] Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 263.
[403] Haşr 59/6; İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 76. Mektup.

3. Kişinin fetvâ ile haram kılınmış veya helâlliğinde şüphe bulunan şeyleri, yaptığı takdirde kendisini harama sürükler korkusuyla terk etmesidir.
4. Yapılmasında hiçbir beis olmayan ve zararlı bir fiile yol açma korkusu da bulunmayanı terk etmektir. Bu da sıddîkların takvasıdır.[404]

İmam Rabbânî'ye göre takvanın temeli hakka riayet etmekle atılır. Hak iki kısımdır: Hukukullah ve hukukulıbad. Hukukullah Allah'ın kulları üzerindeki Rab olma hakkıdır ve onun emirlerini yerine getirip, yasaklarından sakınmak suretiyle ona kulluk etmektir. Hakukulıbad ise kulların birbirlerine karşı sahip olduğu hakları kapsar. Allah çok zengin ve samed olduğu için dilerse kendi hakkına riayet etmeyen kullarını rahmetiyle affedebilir. Çünkü zaten kulların yaptığı ibadetlere ihtiyacı yoktur, bilakis kulların ona kulluk etmeye ihtiyacı vardır. Fakat kullar aciz ve muhtaç varlıklar olduğu için hakkına girilen kimsenin hakkına gireni affetmesi kolay olmaz. Bu sebeple kul hakkına riayet Allah hakkına riayetten daha mühimdir.[405]

Allah katında insanlar arasında takva dışında hiçbir konuda kıyaslama yapılmaz. İnsanların Allah katındaki konumu yalnızca takva ile ölçülür. Yüce Allah ayeti kerimesinde: *"Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır."*[406] buyurmuştur.

Takvadan daha üstün bir şey vardır ki o da veradır. Hz. Peygambere bir adamın ibadetteki üstün gayretinden ve takvasından söz edildiği zaman: *"Hiçbir şeyi ria' ya denk tutma."* buyurmuştur. Buradaki ria kelimesi ile kast edilen şey veradır.[407] Takvâ ve vera' genellikle kitaplarda birlikte zikrolunmaktadır. Bazen vera', takva anlamına geldiği gibi, takvadan daha geniş anlamda da kullanılmaktadır. Bu sebeple takva konusundan sonra vera'ya geçmek yerinde olacaktır.

[404] Gazzâlî, *İhyâ*, C. II, s. 274.
[405] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 76. Mektup.
[406] Hücurât 49/13.
[407] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 76. Mektup.

2.13. VERA

Vera sözlükte " el çekmek, uzak durmak, def edip savmak, takva, Allah'tan korkmak, mübah ve mekruhlardan el çekmek" anlamlarına gelirken, terim olarak "Dinde haram ve mekruh olan şeyleri terk ettikten sonra haram ve mekruh oluşu şüpheli olan hususları ve helal ve mübahların ihtiyaçtan fazlasını da terk etmek" anlamlarına gelir.[408]

Sühreverdî verâyı, şüphelilerden sakınmak şeklinde tarif etmekte ve ihtiyatlı davranmanın vera anlamına geldiğini belirtmektedir. Buna örnek olarak abdesti bozan hallerden kadına dokunmak konusunu gösterir. Bilindiği üzere şafi mezhebinde kadına dokunmak abdesti bozarken, hanefîler bunu abdesti bozan bir durum olarak değerlendirmezler. Sühreverdî'ye göre kişi dikkatli davranmalı ve kesinliği olmasa da bu durumdan kaçınmalıdır. O, "Sûfinin mezhebi yoktur, onun mezhebi en ihtiyatlı olandır." demekte ve manevi yolda ilerleyen kişinin hangi mezhepten olduğu önemli olmaksızın daima en ihtiyatlı şekilde davranması gerektiğini ifade etmektedir. [409]

Serrac vera ehlini üç guruba ayırmaktadır:

1. Haram ve helal oluşu açık surette belli olmayan şüphelilerden sakınanlar.
2. Eli bir şeye uzandığında kalbi ona vakıf olarak gönlü daralan kimselerin verası.
3. Ariflerin ve vecd ehlinin mertebesi olan vera'.[410]

Benzer bir sınıflandırma da şu şekildedir:

1. **Verâ-ı adûl:** Fetva ehlinin dinin hükümlerine riayet şeklindeki verası.
2. **Verâ-ı sulehâ:** Haram ihtimali olan şeylerden kaçınmak.
3. **Verâ-ı müttekıyân:** Helalde şüphelilerden uzaklaşmak.
4. **Verâ-ı sıddîkıyân**: Dünyalıklardan ibadete kuvvet olacak kadar oranıyla yetinmek.[411]

---

[408] Mütercim Âsım Efendi, *Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît, Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, C. I, s. 252; Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 114; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn, s.* 20; Kâşânî, *Letâifu'l İşarât, s.*583; Ateş, *İslam Tasavvufu*, s. 294; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 379; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 524; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, s.157.
[409] Çatak, *Şihabüddin Sühreverdî,* s.193.
[410] Serrac, *el-Lüma',* ss. 44-45.
[411] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler,* s. 158.

Abdulkadir Geylani veraın tamamlanması için 10 şartın gerekliliğinden bahseder:

1. Dili gıybet etmekten korumak.
2. Kime karşı olursa olsun kötü zandan kaçınmak.
3. Alay etmekten kaçınmak.
4. Gözü harama karşı kapatmak.
5. Doğru sözlü ve güvenilir olmak.
6. Allah'ın ihsanlarını görmek.
7. Malını doğru yolda harcamak.
8. Nefsi için büyüklük ve yükselme talebinde bulunmamak.
9. Beş vakit namazını vaktinde eda etmek.
10. Ehl-i sünnet vel cemaat itikadı üzerine istikâmet sahibi olmak.[412]

Abdulkadir Geylâni'ye göre bu on şart yerine getirilmeden verâ hâsıl olmaz. Bunların hepsi şeriatin gereklilikleridir. Şeriat olmadan tarikatten, dolayısıyla vera'dan söz edilemez.

Vera' genel kabul görmüş tanımıyla, haramlığı konusunda şüphe olan şeylerden sakınmak anlamına gelir. Hz. Peygamber bir hadisinde: *"Şurası muhakkak ki, haramlar apaçık bellidir, helaller de apaçık bellidir. Bu ikisi arasında (haram veya helal olduğu) şüpheli olanlar vardır. İnsanlardan çoğu bunları bilmez. Bu durumda, kim şüpheli şeylerden kaçınırsa, dinini de, ırzını da tebrie etmiş olur. Kim de şüpheli şeylere düşerse harama düşmüş olur, tıpkı koruluğun etrafında sürüsünü otlatan çoban gibi ki, her an koruluğa düşebilecek durumdadır. Haberiniz olsun, her melikin bir koruluğu vardır, Allah'ın koruluğu da haramlarıdır. Haberiniz olsun, cesette bir et parçası var ki, eğer o sağlıklı olursa cesedin tamamı sağlıklı olur, eğer o bozulursa, cesedin tamamı bozulur. Haberiniz olsun bu et parçası kalptir."*[413] buyurmaktadır. Dolayısıyla mü'mine yakışan, harama düşmemek için daima ihtiyatlı davranmaktır.

İmam Rabbânî verayı takva ile birlikte zikreder. Ona göre İnsanın melekten üstün kabul edilmesi takva ve verayı yerine getirmekle mümkün olur. Zira Allah'ın emirlerini yerine getirme konusunda melekler ile insanlar ortaktırlar. Fakat

[412] Geylâni, *Gunyet'üt Tâlibîn,* ss. 392-394.
[413] Müslim*, Müsakat,* Hadis no:107-108; Aktaran; Yılmaz*, Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, s. 157.

yasaklarından kaçınma konusuna gelince meleklerde olmayan nefs insanlarda vardır ki eğer insanoğlu buna rağmen yasaklardan kaçınarak takva ve vera yolunu tutarsa meleklerden de üst seviyeye ulaşır. Bu sebeple vera ve takvâ dinin vazgeçilmez kabul ettiği iki hususdur.[414]

Hülâsâ İmam Rabbânî vera konusunda özgün bir görüşe sahip değildir. O'na göre insan nefsine hâkim olmakla verâyı elde ettiği takdirde melekten üstün konuma gelebilir, zira meleklerde nefs yoktur. İnsanın melekten üstün olması konusunda İbn Ârabi'den ayrılmakta ve ehl-i sünnet kelamcılarının görüşünü benimsemektedir. Takva haramlardan sakınmak, verâ haramlığı şüpheli olanları terk etmek demektir. Örneğin alkolün haramlığı açık nassla sabit olduğu için bunda şüphe yoktur. Kişinin alkol içmemesi takvâ, içerisinde alkol ya da domuz yağı gibi yasaklanılan bir madde bulunma ihtimali olan şeyden uzak durması ise vera'dır. Bir de mübahların fazlasını terk etmek anlamına gelen bir terim vardır ki o da zühddür. Şimdi İmam Rabbânî' nin zühd hakkındaki görüşlerine bakılacaktır.

2.14. ZÜHD

Sözlükte "Rağbet etmemek, yüz çevirmek, soğuk ve ilgisiz davranmak, bir şeye karşı arzunun tamamen kaybedilmesi ve ona karşı istek duymaz hale gelmek" gibi anlamlara gelen zühd kelimesi tasavvufî bir terim olarak " kulun Allah dışındaki her şeyi terk etmesi, elde olsa bile gönülde mal mülk sevgisine yer vermemesi" anlamına gelmektedir.[415]

Gazzâli zühd'ü "sevilen bir şeyden yüz çevirip daha hayırlı bir şeye dönmek" şeklinde târif ederken[416]; Sühreverdî "dünyadan yüz çevirmek ve zaruret mikdarından fazlasını terk etmek" olarak tanımlamaktadır.[417] Cürcânî de zühd kelimesinin sözlükte "bir şeye meyletmeyi terk etmek; tasavvuf ıstılahında ise dünyayı sevmeme ve ondan yüz çevirme" anlamına geldiğini ifade etmiştir. Zühdün,

[414] İmam Rabbânî, *Mektûbât*, C. I, 76. mektup
[415] Mütercim Âsım Efendi, *Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît,* C.II, s. 1446; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, C.III, s. 309; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn,* s. 19; Kâşânî, *Letâifu'l İşarât,* s. 282; Ateş, *İslam Tasavvufu*, ss. 313-314; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 397; Semih Ceyhan, "Zühd", *DİA,* C. XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2013, s.530.
[416] Gazzâlî, *İhyâ*, C. IV, s. 456.
[417] Çatak, *Şihabüddin Sühreverdî,* s.193.

"ahiret rahatı için dünya rahatını terk etmek ve elden çıkarılan şeyin kalpten de çıkarılması" anlamına geldiği de belirtilmiştir.[418]

Ebû Tâlib El-Mekkî zühdü fakr ile özdeşleştirerek "Yaşama arzusunu en az seviyede taşıyan insan en zahid insandır. Öyle ki bu kimse yarını için herhangi bir şey biriktirmez. Çünkü o, yarına çıkıp çıkmayacağını bilemez. En çok dünyayı seven ise en uzun emele sahip insandır. Çünkü onun dünyaya karşı rağbeti artmış ve hırsı çoğalmıştır. Bu insan dünyada hep uzun emeller peşinde koşar. Çünkü eğer emelleri yarın kadar kısa olmuş olsaydı, fakirliği tercih ederdi. İşte zühd budur." şeklinde tarif etmektedir.[419]

Allah Teâlâ bir ayette bu dünyanın çekiciliğinden ve geçiciliğinden söz etmekte ve kullarına zühdü tavsiye etmektedir: *"Mal ve çocuklar, dünya hayatının çekici süsüdür; sürekli olan salih davranışlar ise, Rabbinin katında sevap bakımından daha hayırlıdır, umut etmek bakımından da daha hayırlıdır."* [420] Yüce Allah'ın *"Kim çarçabuk olanı (geçici dünya arzularını) isterse, orada istediğimiz kimseye dilediğimizi çabuklaştırırız, sonra ona cehennemi (yurt) kılarız; ona, kınanmış ve kovulmuş olarak gider."* [421] ayetinde ise geçici olan dünyanın sonsuz ahiret yurduna tercih edilmesi neticesinde karşılaşılacak olan sonuç ifade edilmektedir.

Serrac'a göre sûfinin sahip olması gereken ve onu diğer insanlardan ayıran en önemli özellik; farzları yerine getirip haramlardan sakındıktan sonra boş ve anlamsız meşguliyetleri terk etmek ve tek gâye olan Allah ile arasına giren her türlü alâkadan sıyrılmaktır.[422]

Serrac zühdün bütün güzel mertebelerin temeli olduğunu söyledikten sonra, zâhidleri üç sınıfa ayırmaktadır:

1. **Mübtedîler:** Elinde avucunda bir malı olmayan, elinde olmayan malın sevgisi gönlünde yer tutmayanlar.
2. **Tahkik ehli:** Dünyevî ve nefsânî hazları kalbinden çıkarabilen kimseler.

[418] Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 120.
[419] Ebû Tâlib El-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb,* C.II, s. 437.
[420] Kehf 18/46.
[421] İsra 17/18.
[422] Serrac, *el-Lüma',* s.13.

3. **İstiğnâ ehli:** Dünyanın tamamı kendi mülkleri dahi olsa bundan dolayı ahirette herhangi bir sualle karşılaşmayacaklarını ve Allah nezdinde kendilerine ayrılan ecirden bir eksilme olmayacağını yakînen bildikleri halde zühd içinde yaşamayı tercih edenler.[423]

Zühd hakkında kendisine soru sorulan Şiblî ise "Zühd ile meşgul olmak gaflettir. Çünkü dünya hiçtir. Hiçten zühd etmeye çalışmak ise gaflettir."[424] diye cevap vermektedir.

İmam Rabbânî'ye göre kişinin şerî hükümleri yerine getirmesi sûrî devlet iken iç dünyasını Allah'ın dışındakilerle olan alâkadan kurtarması mânevî saadettir.[425] O, bir mektubunda dünya hayatının nimetlerine aldanmama konusunda insanları uyarmaktadır. Ona göre kişi, basit olan dünya hayatını ganimet bilip fâni olan güce ve şöhrete aldanarak elindeki fırsatları kaçırmamalıdır.[426] Zira Allah *"Düşünseler şunu da anlarlardı ki: bu dünya hayatı geçici bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir ve ebedî âhiret diyarı ise, hayatın ta kendisidir. Keşke bunu bir bilselerdi!"*[427] buyurarak bu dünyanın geçiciliğini kullarına bildirmektedir.

Müridin malına ve dünyalık menfaatlerine karşı tamahkârlıktan mümkün olduğunca kaçınması gerekmektedir. *Allah "Kadınlara, oğullara, kantar kantar yığılmış altın ve gümüşe, salma güzel atlara, hayvanlara ve ekinlere duyulan tutkulu şehvet insanlara süslü ve çekici kılındı. Bunlar, dünya hayatının metaıdır. Asıl varılacak güzel yer katında olandır."*[428] buyurmaktadır. Tamahkârlık hali müridin rüştüne mani ve şeyhin mahvolmasına sebep olabilir. Allah Teâlâ: *" İyi bil ki hâlis din yalnız Allah'ındır."*[429] diyerek İlâhi huzurda ne şekilde olursa olsun ortaklığa kesinlikle yer olmadığını belirtmiştir. Dünya sevgisi neticesinde kalbe gelen zulmet kalbi mahveder. Tüm hataların başı dünya sevgisinden geçer.[430]

İmam Rabbânî, insanın arzularının peşinde koşmasının, ilahlık davasında bulunmak anlamına geleceğini, bu sebeple kalpte ve hayalde nefsin arzusu adına hiç bir şey bulundurmamak gerektiğini ifade etmektedir. Kulun kendi dileklerinin

[423] Serrac, *el-Lüma',* s. 46.
[424] Serrac, *el-Lüma',* s. 46; Kelâbâzî, *Ta'arruf,* s. 157.
[425] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 49. Mektup.
[426] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 146. Mektup.
[427] Ankebut 29/64.
[428] Ali İmran 3/14.
[429] Zümer 39/3.
[430] İmam Rabbâni, *Mektûbât,* C.I, 171. Mektup.

gerçekleşmesini istemesi, Rabbinin isteklerine mani olması ve karşı koyması gibi anlamlar çağrıştırdığından dolayı, bu arzulara sahip olmak için olanca kuvvetini sarf etmesi, Mevlasını terk edip kendisini Mevla edinmesi anlamına gelmektedir.[431] Bu sebeple Rabbin arzularını bir kenara bırakıp, nefsin arzuları peşinde koşmak bir tür şirk sayılabilir.

İmam Rabbânî âlimlerin dünyaya düşkünlüğünü güzelliklerinin önünde bir leke olarak görmektedir. Bu gibi âlimlerin ilmi halka fayda sağlasa da kendilerine hiçbir fayda sağlamaz. İmam Rabbânî bunu ateşte yanan ağaca benzetmektedir. Ağaç yanmakla etrafına fayda sağlar fakat bu fayda kendisi için bir zarardır. Hz. Peygamber bu konuda: "Kıyamet günü insanların en şiddetli azap göreni ilmi kendisine fayda sağlamayan âlimlerdir." buyurmaktadır.[432] İmam Rabbânî'nin bu görüşü önceden belirtildiği üzere âlimin vasfının, sûfînin vasfından üstün olduğu görüşüyle çelişiyor gibi görünse de aslında herhangi bir çelişki arz etmemektedir. Çünkü O, âlimi sûfiden değil; âlimlik vasfını sûfîlik vasfından üstün tutmuştur. Buna göre sûfînin aynı zamanda âlim olmasının gerekliliğini ifade etmek istemiştir.

İmam Rabbânî'ye göre hakîkat-i câmia olan kalbin aynasını, Hakk Teâlâ'nın dışındakilere duyulan muhabbet sebebiyle oluşan pastan arıtıp parlatmak gerekir.[433] Zira zühd, kendini dünyadan tamamen soyutlamak değil, dünya sevgisini kalpten atmaktır. Bir ayete Allah: *"Erler vardır ki ne ticaret ne de alış veriş onları Allah'ı zikirden alıkoymaz."*[434] buyurmuştur. Bahauddin Nakşibend de: "Mina çarşısında bir tüccar gördüm. Yaklaşık elli bin dinarlık ticaret yaptığı halde bir an bile kalbi Allah'tan gafil olmadı." diye yaşadığı bir durumu anlatmıştır.[435] Bu konuda Sühreverdî benzer bir anektot olan, Zünnun el- Mısrî'nin anlattığı şu hikâyeyi nakleder: "Şam sahillerinde bir kadın gördüm. *'Nereden geliyorsun?'* dedim. O da *'Yanları yataklarından uzak duran bir topluluğun yanından'* dedi. *'Nereye gidiyorsun?'*dedim. O da *'Ne ticaretin, ne de alışverişin kendilerini alıkoymadığı insanların yanına.'* dedi.[436] Bu hikâyede kendisini tembellik ve alışverişin Allah'ı anmaktan alıkoymadığı bir topluluktan bahsedilmekte ve zâhid bir kavimden söz

[431] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.III, 2. Mektup.
[432] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 33. Mektup.
[433] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 42. Mektup.
[434] Nur 24/37.
[435] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 33. Mektup.
[436] Sühreverdî, *Avârifü'l Meârif*, s.74.

edilmektedir. Burada zühd kelimesine yüklenilen anlam, Serrac'ın sınıflandırmasındaki istiğnâ ehlinin zühdüdür.

Sonuç olarak; İmam Rabbânî'nin dünyayı değersiz görmesinin sebebi vahdet-i şuhûd doktrininden ileri gelmektedir. İmam Rabbânî zorunlu varlık olan Allah'ın dışta mevcut olduğunu, zorunsuz varlık olan mahlûkâtın ise kendi başına dışta mevcut olmayıp zorunlu varlığa ilişik olmayan arazlar olduğunu ve asılda yok olması mümkün olduğunu ifade ederek; yok olması mümkün olana "yok" ifadesinin kullanılmasının mahzurlu olmayacağını belirtmiştir. Ona göre yok olan dünya, yokluğun gereğince kötülük ve bozulmanın bulunduğu yerdir. Çünkü yokluk kavramı, mutlak varlığın dolayısıylada tam yetkinliğin zıttını ifade eder. Bu sebeple Allah'ın sıfat ve fiillerinin bir yansıması olup, O'na bağlı fakat O'ndan farklı bir mevcudiyeti olan ve arazlardan müteşekkil bulunan bu dünya, yokluğun gerektirdiği şekilde kötülükleri içinde barındırır.[437] Bu kötülüklerden el etek çekmek ve mutlak iyiye yönelmek yani tam mânâsıyla zühde bürünmek kulluğun bir gerekliliğidir.

2.15. FAKR

Fakr lügatte "yoksulluk, muhtaçlık, mülk sahibi olamamak" anlamlarına gelmektedir. Bir tasavvuf terimi olarak fakr "insanın zorunlu olan ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksul olması veya kendisini her zaman Allah'a muhtaç bilmesi, sâlikin hiçbir şeye mâlik olmadığının ve her şeyin gerçek sahibinin yalnızca Allah olduğunun bilincinde olması, varlıktan kurtulup Allah'ta fâni olmak" anlamlarını ifade etmektedir.[438]

Kuşeyri fakrı "Elinde ve gönlünde -Allah dışında bir şey- bulundurmamak" diye ifade ederek, fakrın velilerin şiarı, seçilmiş olan kulların süsü, yüce Allah'ın kendine dost olarak seçtiği peygamberler ve tercih ettiği bir sıfat olduğunu belirtmektedir. O'na göre Rabbine razı olan sadık fakirler, Allah'ın kulları

[437] Hilmi Ziya Ülken, *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, Doğu Batı Yay., İstanbul, 2017, s. 275.
[438] İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab,* C. IV, ss.60-61; Mütercim Âsım Efendi, *Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît,* C.III, s. 2268; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn,* s. 46; Kâşânî, *Letâifu'l İşarât,* s. 437; Gazzâlî, *İhyâ,* C.IV, s. 403; Ateş, *İslam Tasavvufu*, s. 299; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.131; Cebecioğu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 158; Süleyman Uludağ, "Fakr", *DİA*, C.XII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1995, s.132; Râğıp el-İsfehânî, *el-Müfredât,* s.383.

içerisinden seçtiği, halkın içinde kendisini ilâhî sıfatlara mahal yaptığı kimselerdir. Halk onların bereketi sayesinde belalardan korunur ve bol rızka kavuşur.[439]

Sühreverdî fakrı tevekkülle açıklayarak, fakirin Allah'a tam bir güven içinde olduğu ve kendisinin ihtiyacını bildiğini bildiğinden dolayı, bu ihtiyacını Rabbine arz etmeyi zaid bir iş olarak gördüğünü söylemektedir.[440]

"Fakr sabrı gerektirir" diyenSerrac fakr ehlini üç dereceye ayırmaktadır:

1. **Mukarreblerin fakr makamı:** Bunlar, hiçbir şeye sahip olmayan, zahiren de batınen de hiç kimseden bir şey istemeyen, kendisine bir şey verilse de almayan kişilerdir.
2. **Sıddîkların fakr makamı:** Bu makam, hiç bir şeyi olmayan, hiç kimseden hiçbir şey beklemeyen ve istemeyen, fakat istemeden verildiğinde alanların makamıdır.
3. **Kanaat ehlinin makamı:** Bu gurup hiçbir şeye malik değildir. Bir şeye ihtiyaç duyduğu zaman bu ihtiyacını, söylediğinde yerine getireceğini bildiği kardeşlerine açar. Onun böyle derdini söyleyip istemesinin karşılığı sadakadır.[441]

Serrac fakrı sufi olmanın şartları içerisinde sayarken; sufilerin dünya nimetinin azına kanaat etmesi, zarûrî olan şeylerle iktifâ etmesi, irâdî olarak fakirliği tercih etmesi, aza koşarak çoktan kaçması, fakirliği zenginliğe tercih etmesi, itibar ve makamdan ferâğât göstermesi gerektiğini ifade etmektedir.[442]

Hucvirî fakrı, biri hakîkî, diğeri şeklî (resmî) olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Şeklî fakr maddî ve mâli iflastır. Hakiki fakr ise Hakk'a ihtiyârî bir yönelişitir. Resmi gören isme meyleder ve onunla huzur bulur, maksadı anlamayan kişi ise hakikatten uzak kalır. Hakikati anlayan kişi tüm sûrî zenginliklerden yüz çevirir, küllün bekası ve küllü görmede küllün fenasına koşar. Böyle bir kişinin fakrı madden zengin olmakla fakir olmak arasında herhangi bir fark görmeyişidir.[443]

Bir müridine yazdığı mektupta onun fakir kimselerin dostluğunu bırakıp zenginlerle oturup kalkmasını eleştiren İmam Rabbânî; fakirlerin süpürgeciliğini

[439] Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 514..
[440] Çatak, *Şihabüddin Sühreverdî,* s. 208.
[441] Serrac, *el-Lüma',* s. 48.
[442] Serrac, *el-Lüma',* s. 13.
[443] Hücvîrî, *Keşf'l-Mahcûb*, s. 86.

yapmanın, zenginlerle baş köşede oturmaktan daha faziletli olduğunu ifade etmektedir. Fırsat elde iken dünyanın çekiciliğine, lezzetli yemekler ve değerli kıyafetler giyme arzusuna gem vurmalı ve fakr haline bürünmeye gayret gösterilmelidir.[444]

İmam Rabbânî, fakirliğin zenginliğe üstün olduğu kanaatinde olduğundan dolayı zengin olmak istemeyi akıl dışı bir davranış olarak kabul etmektedir.[445] Bu düşüncesini; insanın karnını doyuran birkaç lokmanın fakire de zengine de verildiği, aradaki tek farkın zenginin lokmasının daha lezzetli olduğunun bunun dışında da bir fark bulmadığının altını çizerek; zenginliğin götürüsünün getirisinden daha çok olduğunu beyan etmektedir.[446] Bu götürü kişinin dünya nimetlerine dalarak gaflet içerisinde olması ve manevi derecelerini yitirmesidir. Çok malın hesabı da çok olur.

Dünyanın geçiciliğini ve dünya nimetlerine olan sevginin anlamsızlığını ifade eden İmam Rabbânî bir müridine şu sözleriyle öğüt vermektedir: " Yavrum, şu adi dünyanın cazibesi sakın seni aldatmasın. Hiçbir anlam taşımayan değersiz şatafatı seni kandırmasın. Dünyanın ne bir getirisi, ne bir değeri ne de bir anlamı vardır. Bu gün her ne kadar bunu anlayamasanız da, yarın elbette anlayacaksınız, ama yararı olmayacaktır."[447]

İmam Rabbânî fakirliğin bir gereğinin de ağır başlı olup kimseye el açmamak olduğunu belirtmekte ve bu ağırbaşlılığın kibir olmadığını dile getirmektedir. Vakarlı olmak yoksulluğun bir gereğidir. Fakr halindeki dervişin böyle vakarlı olması gerekir.[448]

Özet olarak bu dünya nimetleri hâdis olduğu için yok mesâbesindedir. Yani kişide var gibi gözüken para, mal, mülk vs. tamamı geçici şeylerdir. Bunların elde mevcut olup olmaması arasında bir fark yoktur. Dolayısıyla insanların nazarında zengin olsun ya da olmasın aslında herkes Allah'a karşı fakirdir. Allah gerçek zenginin kendisi olduğunu belirtmekte ve *"Ey insanlar, siz Allah'a (karşı fakir olan) muhtaçlarsınız; Allah ise, Ğaniy (hiçbir şeye ihtiyacı olmayan)dır, Hamid (övülmeye*

[444] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 132. Mektup.
[445] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 98. Mektup.
[446] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 55. Mektup.
[447] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 189. Mektup.
[448] İmam Rabbâni, *Mektûbât*, C.I, 198. Mektup.

layık)tır.”[449] buyurmaktadır. Asıl mârifet ise kendi fakrının farkına varabilmektir. Bunun farkına varan kişi fakr makamını elde etmiş olur.

[449] Fâtır 35/15.

SONUÇ

Asrımızda globelleşen dünya görüşü; toplumsal etkileşimi, kültürel asimilasyonu ve dînî entagrasyonu beraberinde getirmiştir. Eskiden savaşlar ve göçler vasıtasıyla yaşanılan etkileşim, günümüzde medya, internet ve diğer kitle iletişim araçlarıyla daha çabuk ve kolay yaşanılır hale gelmiştir. Dünya dinleri, kültürler ve yaşam tarzları birbirine karışmaya başlamış; İslam kültürü de bazı değerlerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Dinler arası diyalog söylemleri yaygınlık kazanırken, İslam'ın temel yapı taşları göz ardı edilerek tüm dinlerin eşitliği fikri kabul edilen bir görüş haline gelmiştir.

Bugün İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı bu sorunların benzeri bundan yaklaşık dört asır evvel Hindistan'da da yaşanmaktaydı. Zamanın yöneticisi Ekber Şah ve yandaşları, dîn-i ilâhî adıyla yeni bir din ihdas ederek tüm dinleri birleştirmeyi hedeflemiş, İslam'dan uzak pek çok hurâfeyi İslam'ın bünyesine yerleştirmeye çalışmıştır. Temelinde aşırı rasyonalist bir dünya görüşünü barındıran bu akım; Müslümanların, Hinduların ve diğer din mensuplarının birlikte yaşadığı bir coğrafyada dinler arasında uzlaşmacı bir görünüm sergileyerek çekici hale getirilmeye çalışılmıştır. Yeterli dînî bilgiye sahip olmayan halk tabakası, cezbedici bu yeni dini benimseme eğilimi göstermiştir.

İmamı Rabbânî yaşadığı devirde ve coğrafyada halkın içerisine düştüğü toplumsal, kültürel, dînî ve ahlâkî çıkmaza karşı çözüm yolları üretmeye çalışmıştır. Bu sebeple zaman zaman gündemdeki konular hakkında eserler kaleme almış, bazı ilim ve siyaset adamlarıyla tartışmalara girmiş, devlet kademesinde önemli yerlere sahip olan bazı kişilerle yazışmalarda bulunmuştur. Onun bu problemler karşısında, toplumsal ve kişisel, dînî ve ahlâkî eğitimi amaçlayarak yazmış olduğu mektuplar, günümüzde de benzer problemlere cevap verebilecek niteliktedir.

Onun yaşadığı dönemdeki dini çalkantılardan kaynaklı olarak mektuplarının büyük bir kısmını şeriate tâbî olmanın ve Hz. Peygambere uymanın gerekliliğini oluşturmaktadır. İmamı Rabbânî şeriat olmadan tarikat ve hakikatin bir anlam ifade etmeyeceğini hemen hemen her mektubunda vurgulamıştır. İmam Rabbânî'nin

tasavvufu bâtınî şeriat olarak değerlendirmesi özgün bir fikir olmasa da; şeriati ilim, amel ve ihlas olarak üçe ayırması ona özgü bir tasniftir.

Tasavvufî düşüncede genel olarak amaç olan hakikat için şeriatin bir araç olduğu fikri yaygınsa da; İmam Rabbânî'de hakîkat şeriatin üçüncü cüz'ü olan ihlâsı yerine getirmek ile hasıl olduğu için bâtınî şeriat olmakta, dolayısıyla şeriati yerine getirmek için tasavvuf bir araç haline gelmektedir. Aslında İmam Rabbânî'nin varmak istediği nokta, diğer sûfîlerinkinden farklı olmasa da kelimelere yüklenilen anlam bakımından diğerlerindan farklı gibi gözükmektedir. İmam Rabbâni ve diğer tasavvuf erbâbı netice olarak Allah'a ulaşmayı son nokta kabul etmektedir.

O'na göre tasavvufî eğitimin amacı, şeriati tam manası ile yaşayarak imânı kemâle ulaştırmaktır. İmânı kemal mertebeye ulaştıracak olan tasavvufî eğitimin birinci kısmı olan tahalluk boyutu gerçekleştirilmeden tahakkuk boyutu yakalanamayacağından dolayı, kişinin her şeyden önce ahlâkını olgunlaştırma çabası sarf etmesi gerekmektedir. Bu ise tasavvufun tahalluk boyutu ile ilgilidir.

Tahallukun konularından biri olan ibadet, itikâmet makamında yürümek ile yani şeriate mutabık olup sünnetleri yerine getirmek ile hâsıl olur. İbadet kelimesinden iki anlam çıkarılabilir ki bunlardan ilki belli usullere bağlı şeklî ritüeller, ikincisi ise mutlak anlamda Allah Teâlâ'ya kulluk vazifesini yerine getirmektir. Birincisi istikâmetin bir şartı iken, ikincisi istikâmetin bir sonucudur. İmam Rabbânî'ye göre makamların en üstünü abdiyyet makamıdır. Bu konuda Kâşânî ile aynı görüşe sahiptir. Abdiyyet makamı kulluk vazifesi olan ibadetleri yerine getirerek istikamet yolunda yürümekle kazanılır.

Allah Teâlâ'ya yapılan şeklî ibadetin, istikâmeti sağlayıp hakiki kulluk makamına eriştirmesinin şartı ihlâstır. İhlâs, Rabbine karşı sırf onun rızasına ulaşabilmek için samîmi ve içtenlikle kulluk etmek anlamına gelmektedir. İmam Rabbânî'ye göre ihlas şeriatin üçüncü parçasıdır. O ihlasın zıttı olan riyâ üzerine dikkat çekerek riyâya düşürme tehlikesi olan her şeyden uzak durulması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu sebeple kandil gecelerinde büyük câmiilerde büyük cemeatlerle toplanarak nâfile namaz kılınmasını mekruh olarak nitelendirir. Çünkü riyâya düşme ihtimâli vardır. Böyle bir fiili mübah görmek ise mekruhu mübah kılmak olduğundan insanı küfre düşürebilir.

İhlâslı bir şekilde Rabbine kulluk edebilme yoluna baş koyan insan, öncelikle günahlarını terk etmeli ve bir daha işlememeye azmetmelidir. Bu da samimi bir tevbe ile mümkün olmakta, dolayısıyla da tevbe tüm makamların hâsıl olabilmesinin ilk basamağını teşkil etmektedir. Ahlâkî tekâmül sürecinin başlayabilmesi içtenlikle yapılan bir tevbeye bağlı olduğu için tevbe tüm makamların anahtarı kabul edilmiştir. Tevbe ile sırtındaki günah yüklerinden kurtulan insan, sırât-ı müstekîmde kuşlar gibi özgürce ilerleyebilir. İmam Rabbânî diğer mutasavvıflar gibi tevbenin üç şartından bahsetmektedir. Bundan sonra tevbenin anahtarının zikir olduğunu söyler.

Tevbe sayesinde özgürlüğüne kavuşan insan yaratılış gayesini kavrayarak, her dâim yaratıcısını hatırlama/zikir hâline bürünür. Yaratıcıyı hatırlama/zikir, bazen şekillerden sıyrık bir biçimde onu tüm benliğiyle idrak etmekle hasıl olurken; bazen şekillere ve usüllere bağlı olan sûri amellerle gerçekleşebilir. Bu sûri ameller tarikâtlerin kendi belirlediği usül ve erkânlara göre farklılık arz etse de hepsindeki ortak nokta kalbe Allah dedirtecek bilinci meleke haline getirebilmektir.

İmam Rabbânî'ye göre sesli zikir câiz değildir. Onun bu şekilde yapılan zikri bid'at kabul etmesinin sebebini soran halifesine cevap olarak yazdığı mektupta, Hz. Peygamber zamanında ibadet olarak yapılmamış herhangi bir amelin, Peygamberden sonra ibadet kabul edilmesini bit'at olarak karşıladığını ve bunu engellemek için çaba sarf ettiğini ifade etmektedir. Ona göre örf ve adetteki farklılar bid'at kabul edilmezken, ibadet ile ilgili sonradan çıkan her şey bid'attir. Bunu şu örnekle açıklar: Hz. Peygamber zamanında hanımlar günümüzdeki gibi ferace giymiyorlardı. Tesettürlerini o dönemin ve yörenin şartlarındaki kıyafet ile sağlıyorlardı. Bu örf ve adetle ilişkili olduğu için sonradan çıkan ferace ile tesettürün sağlanmasında bir beis yoktur. Amaç örtünmesi gereken yerleri kapatmaktır. Fakat zikir ibadet ile ilgili bir kavramdır. Hz. Peygamber zamanında yapılmayan sesli zikir sonradan çıkartılarak yaygınlık kazanmış ve ibadet olarak addedilmiş olduğu için bid'at sayılır. İmam Rabbânî'nin sesli zikri caiz görmemesinin bir sebebi de riya ve kibre düşürme endişesinden dolayı olabilir.

İmam Rabbânî' ye göre şeriati yerine getirmek için yapılan her amel de bir tür zikirdir. Çünkü Allah'ın emirlerini yerine getirip yasaklarından kaçınmak zaten onu hatırlamak ile mümkündür. Kalbî zikir ise şeriati yerine getirmek anlamındaki zikrin ön şartıdır.

O'na göre kalbî zikir, et parçası olan kalpte değil; bu kalbin merkezi olan nokta-i süveydâdan doğan veled-i kalpte hâsıl olur. Nokta-i süveydânın mânevî kalbe gebe kalması, ahlâkî olgunlaşma sağlayarak zikrin hakikatine ulaşmanın bir sonucudur.

İmam Rabbânî zikri verdiği netice bakımından ikiye ayırır: 1. Kâmil bir mürşitten alınmış olması şartı ile sâlikin zikri. Böyle bir zikir kişiye mânevî makamları elde ettirir. 2. Ebrarın zikri. Böyle bir zikir kâmil mürşitten alınmamıştır fakat iyi kulların Allah'ı anmak için kendilerince yaptığı zikirdir. Böyle bir zikir ise nâdiren Allah'ın sırf lütfu ile kişiyi velâyet makamına ulaştırabilir.

İmam Rabbani'ye göre Allah Teâlâ varlığı zorunlu olmakla yokluğu düşünülemeyen yegâne varlıktır. Bunun karşıtı olan yokluk ise varlığı zorunsuz olan mahlûkâtın bir özeliği olduğundan dolayı asla Allah ile mahlûkât birbirinin aynı değildir. Her ne kadar gerçekliği olsa da yokluğa mahal olduğu için mahlukâta "yok" denebilir. Allah ise mutlak olarak var olan, sıfat ve fiillerden sıyrık zorunlu zattır. Mahlûkât sadece onun sıfatlarının yansımasıdır ki bu konuda ehl-i sünnet kelamcılarının görüşünü takip eder. Allah tüm mahlûkâtın gayrı olunca kişinin bunu hatırlamasını sağlayan zikrin en faziletlileri, Hz. Peygamberin haberlerinde vârid olduğu üzere kelime-i tevhid ile tenzih ve tahmid zikirleridir. İnsanın Allah dışında kendisine maksat edinerek bütün yaşamını uğrunda hebâ ettiği her şey onun ma'budu olur ki; bu sahte ma'budlardan kurtulabilmenin şartı, hakiki ma'budun tüm noksanlıklardan münezzeh ve tüm mahlûkâtınhâlıkı olduğunu ve ondan başka yaratıcı olmadığını insanın sürekli kendine hatırlatarak Allah bilincini canlı tutması ile olur.

Zikir sayesinde Allah'tan başkalarına kulluk etmeyi bırakan insanın kalbi, huzur ve sekînete kavuşarak itmi'nanı elde eder. O'na göre itmi'nanın hâsıl olmasının şartı zikirdir. Çünkü "Kalpler ancak Allah'ı anmak ile mutmain olur".

İtmi'nan sayesinde tevazu'a bürünen kalp, kendini Allah karşısında aciz görmeye başlayarak nefsindeki şirk emârelerinden kurtulur ve Allah'a karşı tevazu' içerisinde salt hayrı seyretmeye koyulur. İmam Rabbâni tevazu'nun, âlem-i halktan âlem-i emre çıktıkça kulun gerçeğin farkına vararak kendisini aciz ve noksan görmesinin sonucu olarak hâsıl olduğunu belirtmiş; bunun tersi olan kibri ise nefsin halk âlemine düşerek şirk emârelerinin nefiste belirmesinin sonucu olarak

göstermiştir. İmam Rabbânî'ye göre kişi mânevi makamlara yükseldikçe kendi noksanlıklarının farkına vararak tevazu' haline bürünür. Yükselmek ve alçalmak iki zıttır. Mantîken bir mahalde iki zıttın ictimâı caiz değildir. Burada iki zıttın bir mahalde ictimâı söz konusu değildir. Çünkü yükselmek emir âleminde olurken alçalmak halk âleminde olmaktadır.

İmam Rabbânî'ye göre tevâzu' ancak sahv hâlinde mümkündür. Çünkü sekr hâlinde nefis kendisini Allah ile özdeş görür. Bu sebeple sekr halindeki kişinin Rabbine karşı kibirli olduğu söylenebilir. Ne zaman uyanıklık haline gelirse o zaman kendisinin Rabbinden ayrı aciz bir varlık olduğunu kavrayarak tevâzu' sahibi olur. Dolayısıyla O, vahdet-i vücûdu bir kibir hali olarak değerlendirmektedir.

Tevazu' sayesinde Rabbine yönelen kalp, acizliğinin farkına vardığı için Allah'tan gelen her şeyde aslında kendisinin bilmediği bir hikmet olacağını anlayarak, başına gelen sıkıntıları Rabbinden lütuf olarak kabul eder ve ona sabır ile rıza gösterir. Çünkü Allah'ın sevdiği kullarına verdiği sıkıntılar gerçekte onun gazabı değil, gazabının sûretinin yansımalarıdır. İmam Rabbâni sabrı ve rızayı Allah aşkının bir gereği olarak görmekte ve bunları muhabbet makamı ile ilişkilendirmektedir. Çünkü kişi sevdiğinden gelen acı ve ızdırabı dahi bir lütuf olarak görür. Kul Rabbinden gelenlere razı olduğu zaman Rabbi de ondan razı olur. Rabbinin rızasını elde eden kişi rıza makamına erişmiş demektir. O, rızayı muhabbet makamı ile ilişkilendirmek konusunda Gazzâlî, Zünnûn el-Mısrî ve Ebû Tâlib el-Mekkî'ye benzemektedir.

Sabır da rıza makamı gibi muhabbet ile ilişkilidir. Rabbini seven kul ondan gelen her şeyde bir hikmet olduğunu bilerek buna sabreder. Başa gelen sıkıntıların bir imtihan vesilesi olduğu konusunda İmam Rabbânî geleneksel çizgiyi takip etmektedir. Ancak O, Allah'tan gelen sıkıntılar konusunda özgün bir sınıflandırma da yapar: Allah'ın gazabı iki kısımdır. Bunlardan birincisi "gerçek gazap"tır ki bu isyankâr kulları içindir. İkincisi ise gazabının sûretinin yansımasıdır ki buna "sûreten gazap" diyebiliriz. Bu ise sevgili kulları içindir, sûreten gazap aslında Allah'ın sevdiği kullarına bir lütfudur.

Esasen İmam Rabbânî'nin Allah'ın gazabını ikiye ayırması, lezzet ve acıyı ikiye ayırmasından ileri gelmektedir. O'na göre lezzet ve acıyı iki kısma ayrılır: Rûhânî ve cismanî. Ruha lezzet veren şeyler nefse acı, nefse lezzet veren şeyler ruha

acı gelir. Çünkü ikisi birbirine zıt mahaldedir: Ruhun yeri emir âlemi, nefsin yeri halk âlemidir. Ancak kişinin ruhu günahlar ile alçalıp halk âlemine düşerse nefsin lezzet aldığı şeylerden lezzet duymaya başlar. Tam tersi için de durum böyledir. Kişi nefsini halk âleminden emir âlemine çıkarırsa nefs artık ruhun lezzet duyduğu şeylerden haz almaya, ruhun elem duyduklarından elem duymaya başlar. Mânevî eğitimin amacı budur. Manevî eğitimle rıza makamını elde eden kulun nefsi ruhun lezzet duyduklarından yani ne olursa olsun Rabbinden gelen şeylerden lezzet duyar.

Kişi rıza ve sabrın bir gereği olarak haline şükretmesini bilmelidir. İmam Rabbânî'ye göre Allah'ı şükretmek ilk ikisi vacip sonuncusu ise istihsânî olan şu üç esası yerine getirmekle mümkün olur:

- Kişinin akidesini ehl-i sünnet vel camaatın görüşlerine uyacak şekilde düzeltmesi.
- Şer-î ve amelî hükümleri ehl-i sünnet müctehidlerinin açıklamaları doğrultusunda yerine getirmek.
- Ehl-i Sünnetten olan büyük sufîlerin seyr-i süluküne uygun olarak nefsi tasfiye ve tezkiye etmek.

İmam Rabbânî'ye göre şükürden daha üstün bir şey vardır ki o da hamddir. Şükür nimete teşekkür etmek iken; hamd hem nimete hem külfete karşı rıza göstermektir. Dolayısıyla şükür Allah'ın sıfat ve fiillerine yönelik iken; hamd Allah'ın sıfat, fiil ve zatına yöneliktir. Çünkü zorluklara karşı hamd etmek Allah'ın zatına olan muhabbetten ileri gelir.

Allah'ın muhabbetinden ve rızasından başka bir şey düşünmeyen insan, bunun bir sonucu olarak takvâ, verâ, zühd ve fakrı dünyadaki tüm nimetlere tercih eder. Çünkü dünya yokluğa mahal olmakla yetkinliği tam olan Allah'ın zıttı olmakta, dolayısıyla da tüm kötülüklerin kaynağı olmaktadır.

Tüm bu zikredilen görüşleriyle İmam Rabbânî, yaşadığı dönemde sırat-ı müstekîmden saparak dünyevi çıkarları doğrultusunda ahlâki değerlerini kaybeden ve şirkvâri hallere meyleden halkını uyararak; dînî ve ahlâki olumsuzlukları giderme konusunda çabalar sarfetmiştir.

İmam Rabbânî dönemindeki gibi şeraitin önemsizleştirilmeye çalışılması, peygamberin ve dinlerin dolayısıyla da ibadetin gereksizliği gibi deistik fikirler, ibadetlerin içinin boşaltılarak ihlastan yoksunlaştırılması, dînî duyguların bazı

yöneticiler tarafından istismar edilmesi, tasavvuf adı altında çıkarcı ve sahte şeyhlerin uydurduğu sapkın mistik ekoller ve şeraite muhâlif bazı tarîkatler, son zamanlarda yaygınlaşan "Kalbim temiz, ibadete ne gerek var!" anlayışı, eğitimciye karşı saygının ve edebin gittikçe yitirilmesi, yaşanılan en ufak sıkıntıda kadere isyan ve tahammülsüzlük, kibir, şükürsüzlük, tamahkârlık, gösteriş, dünya sevgisi gibi pek çok kötü ahlâk günümüzde de yaygınlaşmıştır. İmam Rabbânî döneminde televizyon, bilgisayar, telefon gibi kitle iletişim araçları olmadığından dolayı O, bu problemlere zamanının yöntemleriyle çözüm yolları aramıştır. Bazen mektuplarla, bazen yazdığı eserler ile bazen de sözlü eğitim ile bunu gerçekleştirmiştir. Bu gün ise teknolojik cihazlar sayesinde daha hızlı yaygınlaşan dînî asimilasyon, yine aynı yolla yani teknoloji ile daha hızlı bertaraf edilmeye; kaybedilen kültürel değerler daha çabuk kazanılmaya çalışılabilir. Bu konuda onun yaptığı gibi eserler ve sözlü eğitimler zaten yapılmaktadır. Bunlar daha da artırılabilir. Ayrıca televizyon programları, haberler, gazete ve dergi yayımları daha nitelikli hâle getirilmeye çalışılabilir. Özellikle dini oyuncak haline getiren ve sırf reyting amacı güdülerek yapılan programlar yasaklanarak, televizyon ve internet kanallarında din konusunda daha nitelikli programlara yer verilmelidir.

Burada İmam Rabbânî'nin örnek almamız gereken tarafı onun bu problemlere karşı ürettiği çözüm yollarından ziyade; bu çözümleri gerçekleştirme konusundaki gayreti, başına gelecekleri bildiği halde karşısındaki güçlü bir sınıfa karşı olan dik duruşu, çektiği sıkıntılara karşı pes etmeden yoluna devam etmedeki kararlılığı olmalıdır. Ayrıca onun insanlara karşı yaklaşım tarzı da örnek almamız gereken bir yönüdür. Zira mektuplarındaki hitabetinden anlaşıldığı üzere onun; gerektiğinde sert, gerektiğinde gayet yumuşak, gerektiğinde ise oldukça uzlaşmacı bir tavır sergilediği görülmektedir. İmam Rabbânî âdete nabza göre şerbet içmenin en güzel örneğini teşkil ederek pek çok kişinin hidâyetine vesile olmuştur. Bu anlamda onun insanlar tarafından zamanın müceddidi olarak değerlendirilmesi bizce de son haklı bir tutumdur.

İmam Rabbânî'nin mektuplarındaki tahalluk kavramlarını incelerken onun tasavvuf ilmine olan katkılarını görmekle kalmadık, insanlara karşı yaklaşım tarzını ve uslûbunu da görmüş olduk. İmam Rabbânî'nin tahalluk/ahlâkî eğitim boyutunda ele aldığı bazı kavramların incelenmesini konu eden bu çalışmanın ilim dünyasına

katkı sağlamasını, asırlar önce yaşanan sorunların benzerlerine rastlanılan dünyamızda bize de faydalı olmasını temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

Abdulbâki, Muhammed Fuad, *El-Lü'lüü'l-Mercan*, Emin Yay. İstanbul, ty.

Ahterî, Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Karahisârî, *Ahterî Kebîr*, Neşreden: Hacı Hulûsî ve Hacı Mustafa Derviş, Matbaa-i âmire, 1310.

Algar, Hamid, "İmam-ı Rabbani", *DİA*, C.XXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2000, ss.194-199.

Ateş, Süleyman, *İslam Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 2004.

Bîcan, Yazıcıoğlu Ahmed, *Envarü'l Aşıkîn*, Sad. H. Mahmud Serdaroğlu, A. Lütfi Aydın, Çelik Yay., İstanbul, ty.

Bilgin, İbrahim Edhem, *Devrimci Sûfî Hareketleri ve İmam-ı Rabbani*, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, 1989.

Bilkan, Ali Fuat, *Ekber Şah ve Din-i İlâhi Sultanın Dini*, Timaş Yay. İstanbul, 2015.

Cebecioğlu, Ethem, *İmam-ı Rabbani Hareketi ve Tesirleri*, Erkam Yay., İstanbul, 1999.

……., "İmâm-ı Rabbânî ve Mektûbâtı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXV, ss.193-241.

……., *Nokta-i Süveydâ*, Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği, Ankara, 2017.

……., *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, 2014.

Ceyhan, Semih, "Zühd", *DİA*, C. XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2013, ss.530-533.

Cürcânî, Seyyid Şerif, *Ta'rîfât Tasavvuf Istılahları*, Çev. Abdülaziz Mecdî Tolun, Litera Yay., İstanbul, 2014.

Çağrıcı, Mustafa, "Fakr", *DİA*, C. XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 2011, ss.583-585.

……, “Hilim”, *DİA*, C. XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 1998, ss.33-36.

……, “Kibir”, *DİA*, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 2002, ss.562-563.

……, “Sabır”, *DİA*, C. XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 2008, ss.337-339.

……, “Şükür”, *DİA*, C.XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 2010, ss.259-261.

……, “Tevazu”, *DİA*, C. XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2011, ss.583-585.

Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, Çev. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi, C. I-IV, Semerkand Yay., İstanbul, 2016.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, Sad. Faruk Meyan, Veli Yay., İstanbul, 1981.

Eşrefoğlu Rûmi, Abdullah, *Tam Müzekkin-Nüfus Nefisleri Temizleyen*, Çev. Ali Rüştü Oran, Salâh Bilici Kitabevi, İstanbul, ty.

Gazzalî, Muhammed, *Esmâü'l Hüsnâ Şerhi İmam-ı Gazali*, Çev. M. Ferşat, Ferşat Yay.,by., 2005.

……, *İhyâ-u Ulûm'i-Dîn,* Çev. Ali Arslan, C. I-IV, Merve Yay., İstanbul, 2016.

……, *Mukâşefet'ül Kulûb*, Çev. Salih Uçan, Çelik Yay., İstanbul, ty.

Geylânî, Abdulkadir, *Gunyet'üt Tâlibîn*, Çev. Abdulkadir Akçiçek, Sağlam Yay., İstanbul, 2009.

……, *Mektubât-ı Geylânî*, Çev. Abdülkadir Akçiçek, Bahay Yay., İstanbul, 1988.

Haksever, Ahmet Cahit, “Varoluşsal Kendinden Geçme Yansımaları: İmam-ı Rabbânî'nin Şathiyye Anlayışı Örneği”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, S.5, 2004, ss. 103-126.

Hânî, Abdulmecid b. Muhammed, *Hadâiku'l-Verdiyye*, Çev. Mehmet Emin Fidan, Semerkand Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Harputî, Abdullatif, *Abdullatif*, Çev. Ahmet Aslantürk, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul, 2004.

Herevî, Hâce Abdullah El-Ensârî, *Menâzilü's-Sâirîn (Tasavvufta Yüz Basamak Menâzilü's-Sâirîn- 'İlelü'l-Makâmât-Elf Makâm)*, Çev. Abdürrezzak Tek, Emin Yay., Bursa, 2017.

Hücvîrî, Alî b. Osmân el-Cüllâbî, *Keşfü'l-Mahcûb*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 2016.

İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrem b. Ali El-Ensârî, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, 1955.

İmam-ı Rabbani, Ahmed Faruk Sirhindî, *Me'ârif-i Ledünniye (İmam Rabbânî Risâleleri)*, Çev. Necdet Tosun, Sûfî Kitabevi, İstanbul, 2015.

……, *Mektubât-ı Rabbânî*, Hzr. Ömer Faruk Tokat vd., C. I-VIII., Yasin Yayınevi, İstanbul, ty.

……, *Mektubât,* , Fazilet Neşriyat, C. I-II, İstanbul, ty.

……, *Mebde' ve Meâd*, Çev. Mustafa Özgen, İstanbul, 2012.

……, *Şiaya Reddiye*, Çev. İsmailağa Te'lif Heyeti, Siraç Yay., İstanbul, 2017.

Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kub, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 2016.

Kara, Mustafa, "Tasfiye", *DİA*, C. XII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1995, ss.333-335.

Karadaş, Cağfer, "İmam Rabbânî ve İtikadî Görüşleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. 9, 2000, s. 339-349.

Karadâvî, Yusuf, *Sünneti Anlamada Yöntem*, Çev. Bünyamin Erul, Nida Yay., İstanbul, 2011.

Karaman, Hayrettin, *İmam-ı Rabbânî ve İslam Tasavvufu*, İz Yay., İstanbul, 2013.

Kartal, Abdullah, " İmam-ı Rabbânî'nin Vahdet-i Vücud Eleştirisi ve Tarihsel Arka Planı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XIV, S. 2, 2015, ss.59-80.

Kâşânî, Abdürrezzak, *Tasavvuf Sözlüğü Letâifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm*, Çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul, 2015.

Kettânî, Muhammed Abdulhay, *Hz. Peygamberin Yönetimi et-terâtîbu'l-idâriyye*, Çev. Ahmet Özel, İz Yay., İstanbul, 2003.

Kısakürek, Necip Fazıl, *İmam-ı Rabbânî Mektûbât*, Büyük Doğu Yay., İstanbul, 2009.

Kişmî, Muhammed Hâşim, *Berekât (Zübdetü'l-Makâmât)*, Çev. Süleyman Kuku, Berekât Yay., İstanbul, 2015.

Konur, Himmet, "Tasavvufun Gelişimi", *Tasavvuf El Kitabı*, Editör: Kadir Özköse, Grafiker Yay., Ankara, 2015, ss. 133-210.

Kurt, Erdal, "Muhiddin İbn Arâbî ile İmam Rabbânî'nin Varlık Anlayışlarının Karşılaştırılması", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2013.

Kuşeyrî, Abdulkerim, *Risâletü'l Kuşeyriye*, Tahkik: Abdulhakim Mahmud, Mahmud bin Eş-Şerif, Dârül Ferfûr, Dımeşk, 2002.

……, *Kuşeyri Risalesi*, Çev. Dilaver Selvi, Semerkand Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Küçük, Osman Nuri, *Mevlânâ'ya Göre Mânevî Gelişim*, İnsan Yay., İstanbul, 2015.

Mevlânâ, Celâlettin Rûmî, *Mesnevî*, Panama Yayınları, Ankara, ty.

Muslu, Ramazan, "Tasavvufî Terbiye ve Ahlak", *Tasavvuf El Kitabı*, Editör: Kadir Özköse, Grafiker Yay., Ankara, 2015, ss. 311-392.

Mütercim Âsım Efendi, *El-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît (Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi)*, Hzr. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2013.

Nakşibendî, Mehmed Nuri Şemsüddin, *Tam Miftâh'ül Kulûb Kalplerin Anahtarı*, Çev. Ali Rüştü Oran, Salâh Bilici Kitabevi, İstanbul, 1983.

Öngören, Reşat, "Tasavvufun Kurumsallaşması", *Tasavvuf El Kitabı*, Editör: Kadir Özköse, Grafiker Yay., Ankara, 2015, ss. 213-307.

Râğıb El-İsfehânî, Ebu-l Kâsım Hüsyn b. Muhammed b. el-Mufaddal, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*, Dâru'l-kalem, Beyrut, ty.

Sarıtaş, Kamil, *Mısrî Sultan Abdurrahim Karahisârî'de Tasavvuf Felsefesi*, Kültür Yay., Ankara, ty.

Sağıroğlu, Ekrem, *İmam-ı Rabbani Hayatı Cihadı Eserleri*, Yasin Yay., İstanbul, 2012.

Serrac, Ebû Nasr et-Tûsî, *el-Lüma' İslam Tasavvufu*, Çev. Hasan Kamil Yılmaz, Erkam Yayınları, İstanbul, 2012.

Sinanoğlu, Mustafa, "İbadet", *DİA*, C.XIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1999, ss. 233-235.

Sofuzade, Seyyid Hasan Hulûsi, *Mecmâ'ul Âdâb*, Çev. Ali Rüştü Oran, Salâh Bilici Kitabevi, İstanbul, 1979.

Sunar, Cavit, *İmam Rabbani-İbn Arâbî Vahdet-i Şühûd Vahdet-i Vücûd Meselesi*, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları Yay., İstanbul, 2006.

....., "İmamı Rabbaninin Tevhid Görüşüne Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, S. 1-4, 1956, ss. 136-143.

Sühreverdî, Şihâbüddin, *Avârifü'l Meârif*, Çev. Abdülvehhab Öztürk, Saadet Yay., İstanbul, 2010.

Şarkpûrî, Muhammed Halîm, *İmam-ı Rabbânî Müceddid-i Elf-i Sânî Ahmed-i Farûkî es-Serhindî,* Çev. Ali Genceli, Konya, 1978.

Taberânî, El-Hâfız Ebu'l Kâsım Süleyman İbnü Ahmedü't, *El-Mu'cemü'l Kebîr*, Tahkik: Hamdi Abdülmecid Es-Selefî, Mektebetü İbni Teymiyye, Kâhire,1983.

Topaloğlu, Bekir, "Tövbe", *DİA*, C. XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2012, ss. 279-283.

Topbaş, Osman Nuri, *Hak Dostlarından Hikmetler İmam-ı Rabbani*, Kampanya Kitapları Yay., İstanbul, 2015.

Tosun, Necdet, *İmam-ı Rabbani Ahmed Sirhindî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yayıncılık, İstanbul, 2016.

....., "İmâm- Rabbâni'ye Göre Vahdet-i Vücud Ve Vahdet-i Şühûd", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S.23, 2009, ss.181-192.

Türcan, Talip, "Şeriat", *DİA*, C.XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010, ss. 571-574.

Uludağ, Süleyman, "Batın İlmi", *DİA*, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1992, ss. 188-189.

....., "Edep", *DİA*, C. X, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1994, ss.414-415.

....., "Fakr", *DİA*, C. XII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1995, ss.132-134.

....., "İhlâs", *DİA*, C. XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2000, ss.535-537.

....., "Rıza", *DİA*, C. XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2008, ss.55-56.

....., *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2012.

....., "Tasfiye", *DİA*, C. XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2011, ss.127-128.

Ülken, Hilmi Ziya, *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, Doğu Batı Yay., İstanbul, 2017.

Yılmaz, Hasan Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, İstanbul, 2014.

Yavuz, Yusuf Şevki, "İstadlal", *DİA*, C. XXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2001, ss.325-328.